

NOVI OMANUT

PRILOG ŽIDOVSKOJ POVIJESTI I KULTURI

Godište XXIX. Broj 1 (158), Zagreb, siječanj-veljača-ožujak 2023 / ševet-adar-nisan 5783

Pod lupom

Sezame, otvori se!

Piše Zdravko Zima

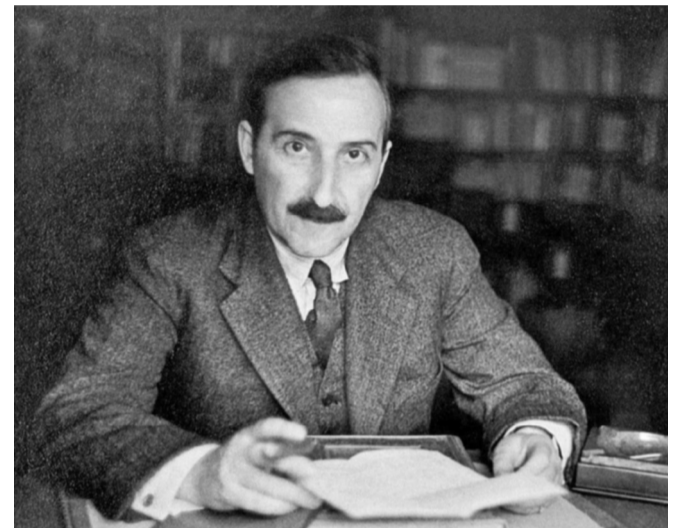
Prvi se rodio u malom mjestu Trbounje, nedaleko Drniša, drugi u Beču. Prvi je završio nekoliko razreda pučke škole i radio kao pisar u Privlaku, Vukovaru, Donjoj Tuzli, Đakovu i Mostaru, drugi je studirao germanistiku i romanistiku te s 23 godine doktorirao filozofiju. Prvi je bio sin siromašnih doseljenika koji su dalmatinski krš zamijenili Slavonijom, drugi je stasao u obitelji imućnog austrijskog Židova, industrijalca Moritza, i majke Ide Brettauer, koja je potekla iz talijansko-židovske bankarske obitelji. Prvi je opisivao mučnu svakodnevicu dalmatinskih, slavonskih i bosanskih seljaka (zbog čega je prozvan hrvatskim Maksimom Gorkim), drugi je kao dio bečke elite u doba *fin de siècle* smišljao eseje, novele i romane, sažimajući svoja iskustva u autobiografskoj prozi *Jučerašnji svijet* (*Die Welt von Gestern*, 1942). Prvi se zvao Josip Kosor (1879–1961), drugi Stefan Zweig (1881–1942). Prvi je ostao u hrvatskoj književnosti ponajprije po svojim dramama, među kojima je najpoznatija ona pod naslovom *Požar strasti*, drugi je klasik austrijske književnosti, a njegove studije (Balzac, Dickens, Dostojevski, Kleist, Hölderlin, Nietzsche), novele i roman (samo jedan, *Nestrpljivo srce* ili, na njemačkom, *Ungeduld des Herzens*, 1938) i danas imaju zahvalnu publiku. Na temelju tih šturo navedenih činjenica teško je pretpostaviti da su dvojica citiranih pisaca bili u iole bližjoj vezi, iako su bili suvremenici i podanici dične, u njihovo doba već umorne i polako umiruće Habsburške Monarhije.

Ali ipak, korespondencija između Kosora i Zweiga bila je veća od realnosti i intenzivnija od onog što je moguće predmnijevati, premda su njezini razmjeri desetljećima ostali nepoznati, barem za hrvatsku književnost i one koji se bave poviješću njezinih više ili manje važnih protagonista. Matica hrvatska iz Zagreba objavila je knjigu Kosorovih pisama *Moj prijatelj Stefan Zweig* (*Mein Freund Stefan Zweig*), u kojoj su publicirana pisma, dopisnice i razglednice što ih je hrvatski autor slao na adresu austrijskog kolege. Prepiska obuhvaća gotovo tri desetljeća (od 28. svibnja 1909. do 22. travnja 1938), njeno dvojezično izdanje priredio je književni povjesničar Ivica Matičević, a Kosorove poslanice s njemačkog su preveli Marta i Tihomir Glowatzky. Iz vile *Tamariks* u Dubrovniku, u kojoj je obitavao u posljednjoj fazi života sa suprugom Ivankom (Ninulom) Mitrović, Kosorova ostavština otkupljena je i pohranjena u Institutu za književnost i teatrologiju HAZU, zahvaljujući intervenciji Dubravka Jelčića. Ali da je njegova veza s Zweigom bila tako postojana, otkriveno je slučajno, ako nešto takvo kao slučaj uopće postoji. U predgovoru Ivica Matičević objašnjava da je početkom 2020, u vrijeme pandemije koronavirusa, kontaktirao s Linom Marijom Zingerl, zaposlenicom Literaturarchiva iz Salzburga, koja je tragala za dvanaestom knjigom Kosorovih *Djela*, ponajprije zato što su u njoj tiskana dva Zweigova pisma i jedna dopisnica. Posredovanjem gospođe Zingerl Matičević je doznao da je kolekcija Kosorovih pisama Zweigu pohranjena u Daniel A. Reed Library na State University of New York u maloj Fredoniji. To je već sličilo kriminalističkoj zagonetki jer poslije svega nametalo se pitanje kako je Zweigova ostavština dospjela upravo na tu adresu?

Po svemu sudeći, za to je zaslužan Robert Rie, profesor germanistike na State University of New York u Fredoniji. Profesor Rie nastojao je pridonijeti ugledu te institucije, a kako je kao rođeni Bečanin poznavao Zweigovu prvu suprugu Friderike Mariju Burger, predložio joj je da piščevu ostavštinu pohrani na njihovu sveučilištu. Pregovori su završili željenim epilogom, pa je 26. ožuj-

ka 1968. na sveučilištu u Fredoniji osnovan Zweigov arhiv (The Zweig Collection). Eva Alberman, nasljednica ostavštine druge Zweigove supruge Charlotte Elizabeth Altmann, darovala je sveučilištu građu koja se sastoji od 6440 poštanskih pošiljaka nastalih između 1902. i 1942. Među tim pošiljkama, a Zweig je vodio korespondenciju s nekoliko stotina osoba, nalazila su se Kosorova pisma. I Kosor je mnogo putovao, možda ne toliko kao Zweig (kojega je Hesse nazvao leteći Salcburžanin), ali kako god bilo, životne prilike nisu omogućavale Kosoru da rukopise i svu moguću dokumentaciju čuva tako pedantno kao njegov austrijski kolega. Dok je za hrvatske pisce iz onoga doba dodir s velikim svijetom bio sveden na lutriju ili povlasticu, Zweig je urođenu znatiželju krijepio putovanjima. Kao 23-godišnjak dospio je u Pariz. Živio je u Rimu, Firenci, potom u Provansi, Španjolskoj i Africi. Pohodio je Englesku (London i Bath), putovao centralnom i sjevernom Amerikom (Kuba, Meksiko, SAD, Kanada), dok je 1910. proveo u Indiji. U dvama navratima boravio je u Sovjetskom Savezu, a 1935. putovao je u Južnu Ameriku (Rio de Janeiro, Buenos Aires).

Zweig je zarana počeo korespondenciju s važnim piscima svoga doba, a materijalni status omogućio mu je da stvori riznicu rukopisa i rariteta, koja je bogatstvom daleko nadilazila dimenzije amaterske zbirke. U njegovu vlasništvu zarana su se našli originalni rukopisi Goethea, Beethovena, Napoleona, Balzaca i Nietzschea, notni autografi Bacha, Händela, Brahmsa i Chopina, Leonardovi crtež i štošta drugo. Nije nedostajalo ni pisama, a faksimile Kosorovih poslanica Matičeviću je poslala Amanda Shepp iz

Mentor i mecena: Stefan Zweig

Korespondencija između Josipa Kosora i Stefana Zweiga bila je veća od realnosti i intenzivnija od onog što je moguće pretpostaviti, premda su njezini razmjeri desetljećima ostali nepoznati, barem za hrvatsku književnost i one koji se bave poviješću njezinih više ili manje važnih protagonista

arhivskog odjela sveučilišne biblioteke u Fredoniji. Daka-ko, Kosorova pisma ne mogu se uspoređivati s trofejnim uzorcima iz Zweigove zbirke. Ali nakon Hitlerova dolaska na vlast Zweig je kao Židov imao sve veće neugodnosti te mu nije preostalo drugo nego da na brzu ruku proda kolekciju i otputuje u London. U Austriju se više nikada nije vratio. Kosorova pisma, koja su nakon toliko godina prevedena i publicirana u Zagrebu, bacaju dodatno svjetlo na pisca koji je u ono doba, uz Begovića i Vojnovića, pripadao trolistu najizvođenijih hrvatskih autora u europskim kazalištima. Koliko je tomu sa svojim autoritetom kumovao Zweig? Ako je suditi po pismima – poprilično. U gotovo tri desetljeća korespondencije smjenjivali su se toponimi i adrese s kojih se Kosor obraćao svom pokrovitelju: Beč, Berlin, Zagreb, Split, Vis, München, Beograd, Sankt Joachimsthal ili Jáchymow (Češka), Genf (Ženeva), Prag, Pariz, London, Rio de Janeiro, Dubrovnik, Plitvička jezera, Buenos Aires, Valparaiso, parobrod Sierra Morena na Atlantiku. U prvom pismu legitimirao se kao Hrvat, Dalmatinac i autodidakt, priznajući da je tek s osamnaest godina počeo čitati književne naslove, dok je s 25 i sam

počeo pisati. Prvo pismo i prvi susret sa Zweigom u bečkoj kavani Beethoven presudno su odredili Kosorov život, odnosno njegovu karijeru. Na Zweigov poticaj priklonio se ponajprije kazalištu i počeo pisati drame. Promociji hrvatskog dramatičara na međunarodnoj sceni svakako je kumovao i tekst što ga je poznati austrijski pisac početkom 1913. objavio u bečkom časopisu *Der Merker*. Među 22 Kosorove drame najpoznatija je *Požar strasti*, izvorno nastala na njemačkom za vrijeme autorova boravka u Beču i publicirana 1911. u Münchenu. Praizvedena je 30. kolovoza 1911. u HNK-u u Zagrebu, a njemačke premijere održane su iste godine i iste večeri u Mannheimu i Münchenu.

U većini pisama Kosor lamentira nad svojom materijalnom situacijom, žali se na živce ili čak prijeteći da će se ubiti, traži veze s književnim urednicima i kazališnim redateljima, a nerijetko šalje Zweigu svoje tekstove sa željom da ih ovaj komentira ili prosljedi na odgovarajuću adresu. Nema sumnje da je smišljao pisma vođen potrebom za novcem te da je tu potrebu iskazivao izravno ili posredno. A molbe da austrijski mentor ili mecena (ili jedno i drugo) pročita njegov tekst i da ga preporuči nekom kazalištu, časopisu ili nakladničkoj kući smjenjuju se kao lajtmotiv. Kosor mu je slao svoje više ili manje gotove tekstove, tražeći da ovaj arbitrira, da ih prosljedi nekom drugom, stavljajući Zweiga u poziciju poslovnog agenta ili sekretara koji na različite načine podupire njegovu karijeru. Teško je pretpostaviti kako je na sve to reagirao Zweig, jer nam njegove replike nisu poznate, ali ako je suditi po dugovječnosti njihove korespondencije, bit će da su Kosorove molbe (ako ne i zanovijetanja) naišle na plodno tlo. Naravno, Hrvat se uporno obraćao austrijskom piscu ne samo radi novčanih injekcija nego i zato što je njegova pohvalna riječ u književničkim i kazališnim kućama otključavala sva vrata. Kao čarobna formula iz orijentalnih priča: Sezame, otvori se! Kosor je uvijek u poziciji onoga koji kumi, moli i zahtijeva, a svoja prekomjerna lamentiranja pokušavao je neutralizirati isto tako prekomjernom dozom pohvala na račun svog adresata. Na jednome mjestu komplimentira Zweigu, tvrdeći da je njegov komad remek-djelo, na drugom tepa njegovim novelama, rabeći attribute kao što su savršeno ili božansko, a na trećem ga uzdiže iznad svih kritičara u povijesti svjetske književnosti.

Istina je da je Zweig preporučio Kosorove drame u Beču i u Berlinu, ali je isto tako istina da Kosor nije propuštao priliku da Zweiga legitimira kao svog zastupnika i promotora. U pismu datiranu 6. ožujka 1929. u Londonu

Požar strasti: Josip Kosor

priznaje da je u nekom društvu izjavio kako će predgovor za njegovu knjigu stihova napisati Zweig, premda on o tome nije imao ni pojma. Svako Kosorovo obraćanje, makar i od dva retka, implicira neku molbu, pa u poslanici iz Londona, datiranoj 8. srpnja 1929, pita za adrese Andréa Gidea i Romaina Rollanda, dok se u drugom pismu, nastalu petnaestak godina ranije, ne ustručava moljati da Zweig od pisca i redatelja Bertholda Viertelha ishodi rukopis novele koju je on, Kosor, tko zna kad i tko zna s kojim povodom, predao tom istom Viertelhu! Nema sumnje da je Kosor za svojih europskih putešestvija najveću podršku imao u Zweigu, a među svim drugim piscima i kulturnjacima s kojima je dolazio u kontakt najviše su mu išli na ruku Hermann Bahr i Stanisław Przybyszewski. U

Bahrovu slučaju išao je tako daleko da je tvrdio kako je on za njega učinio ono što otac čini za svoje dijete, a spram njegovih ambicija za bilo kakvim kontaktom rezolutno je ostao hladan slavni redatelj Max Reinhardt. Ako je suditi po Kosorovoj biografiji, sva je prilika da je imao tri opsesije: literaturu, putovanja i žene. Što se posljednje opsesije tiče, potkraj 1923. oženio se Ivankom Mitrović, bogatom vlasnicom čileanskih rudnika salitre. Nakon toga korespondenciju s Zweigom je nastavio, premda više nije tražio materijalnu pomoć. Obavještavao je svog zaštitnika o tiskanju vlastitih knjiga, o životu u elitnoj četvrti Hampstead u Londonu, o fascinaciji Rusijom koja je bila njegov „san i beskonačni uzdah“ (boravio je u Petrogradu, Kijevu, Moskvi i Odesi), o putovanjima na druge kontinente, osobito u Latinsku Ameriku, gdje je pratio suprugu

Nema sumnje da je Kosor za svojih europskih putešestvija najveću podršku imao u Zweigu, a među svim drugim piscima i kulturnjacima s kojima je dolazio u kontakt najviše su mu išli na ruku Hermann Bahr i Stanisław Przybyszewski

u obilasku naslijeđenih rudnika i rodbine nekadašnjega supruga don Pabla Mitrovicha.

Ipak, pretjerivanje je bila Kosorova manira. U pismu datiranu 22. travnja 1938. u vili Tamariks na Lapadu, bez krznanja traži da ga Zweig predloži za Nobelovu nagradu, štoviše, gura mu u usta riječi koje će poslati na adresu štokholmskog povjerenstva, ne bi li ga ustoličili na najviši tron. I da bi se uzdigao što više, morao je kompromitirati nekog drugog, pa se žrtvom njegova slavohleplja pokazala „jedna autorica“, *nota bene*, ni više ni manje

nego Ivana Brlić Mažuranić, koja je do Nobelove kandidature dospjela s pomoću „veza i utjecajnih kontakata“. Tako se ponižavao Kosor, zaboravljajući ili ne hajući za sve ono što je u godinama svog potucanja Europom iskao od Zweiga. Simptomatičan dio Kosorovih poslanica čine i komentari na račun vlastite zemlje. Negdje 1911. tvrdi da se u Zagrebu prema njemu odnose neprijateljski te da mu guraju „klipove pod noge“, a 27 godina poslije, u eri Kraljevine Jugoslavije, u poslanici pisanoj u zagrebačkom hotelu Esplanade, ton je podjednako dešperatan i rezigniran. Premda su pisma Zweigu važna za proučavanje Kosorove baštine, iz današnje perspektive neizbježnim se čini pitanje Zweigove benevolentnosti prema jednom u ono doba nepoznatu piscu iz austrougarske provincije. Odgovor na to pitanje dao je Zweig u autobiografskoj prozi *Jučerašnji svijet*. Raspredajući o svom rodnom gradu, na jednome mjestu zaključuje da čovjek ne može biti pravi Bečanin „bez smisla za najveću izlišnost života“, a to je dakako kultura.

I dvije stranice dalje: „Jedino su pred umjetnošću svi u Beču osjećali podjednaka prava, jer se ljubav prema umjetnosti smatrala zajedničkom dužnošću, pa je udio što ga je židovska buržoazija imala u razvijanju bečke kulture, pomaganjem i poticanjem, bio upravo neizmjeran. Židovi su sačinjavali glavnu publiku, oni su punili kazališta, koncerte, oni su kupovali knjige i slike, posjećivali izložbe, i svojim pokretljivim, tradicijama manje opterećenim razumijevanjem bili na svakom mjestu pomagači i prvoborci svega novoga.“ Na sličan način o tretmanu kulture piše u svojim memoarima Elias Canetti. Između dva svjetska rata u Beču je osnovano neformalno društvo koje je novčano podupiralo Roberta Musila u pisanju njegova epohalnog romana *Čovjek bez svojstava* (*Der Mann ohne Eigenschaften*). I nisu svi zaslužili da budu članovi tog društva, naglašava Canetti, što će reći da nisu zaslužili da budu Musilovi donatori! Dok su neki pomagali Musila, Zweig je pomagao Kosora. Ono što se nekoć podrazumijevalo samo po sebi, danas možda djeluje kao eksces. I to je jedan od razloga u korist ove rijetke i po mnogočemu neobične knjige.

Istraživanja (3)

Piše Božo Kovačević

Uz Ervina Šinka Krležu je vezao i revolucionarni i književni rad, kao i partijske zadaće nakon raskida s Informbiroom. Kao sudionik mađarske revolucije i suradnik Bele Kuna te kao povratnik iz Sovjetskog Saveza koji je za dlaku izbjegao da postane žrtva u velikoj čistki, Šinko je bio predodređen da privuče Krležinu pozornost. Upoznali su se već 1939, a nastavili se družiti praktično do Šinkove smrti 1967. Čengić prenosi opširne izvratke iz sjećanja Józefa Méliusza na razgovore s Krležom u kojima su Šinkovi bili česta tema. O njima je Krleža govorio kao „o svojim štićenicima, prijateljima koje je kritički i razmaženi karakter počastio kao sebi jednake“ (Čengić 1990 6:252). Dirljiv je opis posljednjeg razgovora Šinkove supruge Mici s Krležom. Nakon Ervinove smrti ona je sredila sve njegove papire. Došla je zatim oprostiti se s Krležom, koji je shvatio o čemu je riječ:

„Prijatelj koji se uvijek suprotstavljao konvencijama, kompromisima, praznom pseudohumanizmu i svakovrsnim konformizmima na Micinu izjavu odgovorio je razrješenjem; posljednje riječi upućene njoj glasile su kao u nekoj katartičnoj preposljednjoj sceni neke nenapisane Krležine drame: 'Pa onda...nemam pravo sprječavati... suglasan sam.'“ (253).

Mici je otišla u svoj stan, služavki darovala svoj kaput i dala joj nekoliko dana dopusta te, kad je ostala sama, odvrnula pipac plina. Mici se ubila, požurila je za svojim Ervinom.

Odnos tadašnjega predsjednika Društva književnika Hrvatske Slavka Kolaru prema Šinku bio je Krleži povod da se, kako je tvrdio u svojim istupima, suprotstavio Kolarovu antisemitizmu. Ali, vidjet ćemo, radilo se o provođenju partijske linije u području znanosti, kulture i literature.

Sve je kulminiralo 27. prosinca 1950, kad su za dopisne članove Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti izabrani književnici Marijan Matković, Petar Šegedin i Ervin Šinko. (Izabran je u istom paketu i član DKH-a Ivan Dončević, ali njegov izbor Kolaru, čini se, nije bio

sporan pa se njegovo ime u polemici ne spominje.) Tadašnjem predsjedniku Društva književnika Hrvatske Slavku Kolaru prethodno je bilo najavljeno da će on biti izabran za člana Akademije. Kako se to nije dogodilo, Kolar je u privatnom društvu iskazao nezadovoljstvo činjenicom da je on preskočen, a za članove Razreda za hrvatski jezik i književnost izabrani su oni koje je on smatrao manje zaslužnima za hrvatsku književnost od sebe. Tim nezadovoljstvom obrazložio je, na sjednici upravnog odbora DKH-a 11. siječnja 1951, odustajanje od kandidature za novi predsjednički mandat. U svojoj izjavi on kaže da se osjeća povrijeđenim i da smatra „da je nezgodno da ostanem i dalje predsjednikom Društva književnika Hrvatske, pošto sam kao književnik rangiran iza, na primjer, Ervina Šinka“ (Sabljak 2006:21).

Ni sam čin odustajanja od kandidature kao ni obrazloženje tog poteza nisu u prvi mah izazvali nikakvu reakciju članova novog upravnog odbora DKH-a na čelu s Ivanom

U aferi Slavko Kolar – Ervin Šinko, što je izbila 1951, nije se radilo o spontanom suprotstavljanju Kolarovu antisemitizmu, nego o brušenju nove partijske pravovjernosti na području znanosti i kulture, u čemu je glavnu ulogu imao Krleža

Dončevićem. Bez komentara prošla je i činjenica da je Kolar u časopisu *Kolo*, još prije Šinkova izbora u članstvo JAZU, objavio kritički članak o njegovim pripovijetkama. U tom članku Kolar je Šinkove pripovijetke ocijenio kao „sasvim slabe feljtonske crtice, začinjene socijalnom sentimentalnošću, nalik na onu socijalnu literaturu, pisanu s dobrim namjerama a slabim talentom, koju smo mi sretno preboljeli u staroj Jugoslaviji.“ (Kulundžić1977:704).

Krleža i Židovi

Partijski arbitar: Miroslav Krleža

Takvom ocjenom Kolar kao da je htio podsjetiti Krležu na stajališta koja je zastupao u okviru sukoba na književnoj ljevici tridesetih godina. Na istome mjestu Kolar je napisao i ovo: „Koliko znamo Ervin Šinko se smatra Mađarom i mađarski jezik mu je materinski, te skromno mislimo da bi bilo najispravnije da on svoje beletrističke radove objavi najprije na mađarskom jeziku.“ (704).

Te javno iznesene Kolarove primjedbe na Šinkovo stvaralaštvo novim članovima upravnog odbora DKH-a nisu se činile spornima. Štoviše, na prvoj sjednici novog upravnog odbora Kolar je imenovan predsjednikom Kluba književnika. Ali na sjednici upravnog odbora DKH-a 13. ožujka za riječ se javio Miroslav Krleža napadom na Slavka Kolaru, „koji Šinka u kuloarima i gostionicama smatra predstavnikom židovske i mađarske nacionalne manjine

i koji smatra da je sramota po Kolaru i po Društvo književnika Hrvatske da je Šinko kao neravnopravan član našeg društva izabran u Akademiju, a Kolar nije.“ (Sabljak 2006:22).

Kolar se branio pozivanjem na svoje stajalište da ni Šegedin ni Matković svojim književnim radom nisu zaslužili članstvo u Akademiji. Što se Šinka tiče, njegovim izborom Kolar nije bio zadovoljan ne zbog toga što je Šinko Židov, nego zbog toga što Šinko nije dobar pisac i što ne piše na hrvatskom, nego na mađarskom jeziku. Kolar pokušava objasniti da je u kuloarima govorio o tome da je Šinko u našu zemlju došao pod pseudonimom te da najšira javnost i dalje ne zna njegovo pravo ime. Za Maksima Gorkog, podsjeća Kolar, cjelokupna javnost je znala da je njegovo pravo ime Aleksej Pješkov. Ali nije spomenuo to da je, kao predsjednik DKH-a, odbio potpisati potvrdu kojom se od odgovarajućih državnih organa traži da Franji Spitzeru izdaju putovnicu radi odlaska na službeno putovanje u inozemstvo. Obrazlagao je svoju odluku time da na popisu članova DKH-a nema Franje Spitzera. Pritom je prešutio da je Šinka potkraj rata upoznao u partizanima i da mu se on predstavio svojim građanskim imenom Franjo Spitzer.

Je li na djelu bio Kolarov antisemitizam ili samo osobna nesnošljivost prema Šinku? Ili je, možda, stvar bila u tome da je Kolar pogrešno razumio Titov raskid sa Staljinom 1948. smatrajući da je time raskinuto s boljševičkim načinom vladanja i s prijeratnim revolucionarnim kadrovima koji su na ovaj ili onaj način ovisili o Kominterni i SSSR-u? Kolar je, vjerojatno, pomislio da bi mu ograđivanje od komunističkih internacionalista u novim okolnostima moglo biti korisno za daljnju društvenu afirmaciju. Zanimljivo je pritom da mu je bliskost s čelnim ljudima NDH za vrijeme Drugoga svjetskog rata bila iznimno teška okolnost u svjetlu koje je interpretirana njegova nesnošljivost prema Šinku kao osobi koja krije svoj pravi židovski identitet.

Odgovarajući na Krležin napad u pismu upravnom odboru DKH-a 17. travnja 1951. Kolar se, između ostalog, poziva na pisanje službenog glasila KPH *Naprijed* „u kojem je oštrom analizom i kritikom pretresen niz formalno pravnih, a ustvari nepravilnih izbora i imenovanja nekih docenata i profesora na Tehničkom fakultetu u Zagrebu, gdje je bilo podvrgnuto kritici klikaštvo i sektaštvo nekih vrlo uglednih kako nepartijskih, tako i partijskih ljudi na toj visokoj ustanovi.“ (28).

Kolar je, dakle, izbor Matkovića, Šegedina i Šinka u članstvo JAZU protumačio kao klikaštvo i sektaštvo u osnovi neprijateljskih elemenata premda su sva trojica bili članovi KPH, a sebe je kao nepartijca pokušao prikazati kao predstavnika zdravih društvenih snaga koje ukazuju na nepravilnosti. Činjenicu da je 1944. prebjegao u partizane i da je u prvoj poslijeratnoj hrvatskoj vladi radio na izradi programa unapređenja poljoprivrede te da je, zajedno s Jožom Horvatom i Petrom Šegedinom, bio suurednik knjige *Socijalistički preobražaj našega sela* 1950. smatrao je, valjda, dostatno jakim argumentom u svoju korist. Nije razumio – ili je nastojao prikazati kao da ne razumije – da se na Sveučilištu radilo o upokoravanju neposlušnih profesora koji su ozbiljno držali do autonomije sveučilišta pa su se suprotstavili postavljanju partijski podobnih nastavnika koji nisu zadovoljavali zakonom propisane kriterije. Osim na čišćenje Tehničkog fakulteta (te Poljoprivredno-šumarskog i Medicinskog) od ideološki nepoćudnih profesora, partijska je akcija bila usmjerena i na odstranjivanje nastavnika koji nisu prihvatili da studenti koji su bili partijski aktivisti trebaju dobiti prolazne ocjene na ispitima iako nisu znali odgovoriti na pitanja.

Naime, početkom 1950. održan je III. plenum CK KPJ koji je bio svojevrsni odgovor na Drugu rezoluciju Informbiroa usvojenu 1949. u Budimpešti. Nedvojbeno, radilo se o još jednom koraku udaljšavanja jugoslavenskoga rukovodstva od Sovjetskog Saveza. U rezoluciji III. plenuma CK KPJ bilo je zapisano da partijske organizacije treba usmjeravati „u pravcu borbe da studenti i učenici sistematski podižu kvalitet znanja, u pravcu ideološkog i političkog podizanja“ (Kovačević 1989:382). Glavni referat održao je Milovan Đilas, a u njemu je pozvao u borbu protiv „idealističkih, mehanicističkih, vulgarizatorskih, nacionalističkih, dekadentnih i dogmatskih shvatanja“ (382). Dodamo li tomu da je na tom plenumu zaključeno da se u školama i na fakultetima trebaju učiti i drugi strani jezici osim ruskog, možemo pretpostaviti da je Kolar pomislio da će na književnom polju doći do obračuna sa svima koji su dotad javno zagovarali vulgarizatorska i dogmatska socrealistička shvaćanja, a Šinko je u tom pogledu bio najistaknutiji. Čini se da je povjerovao da je

otpočela demokratizacija jugoslavenskog političkog sustava, a ne obračun s neposlušnima neovisno o njihovim ideološkim usmjerenjima.

Kolaru je, valjda, promaknulo da je i Šinko bio među potpisnicima odgovora jugoslavenskih pisaca na napade sovjetskih pisaca 1949. Nije ozbiljno shvatio ni niz Šinkovih polemičkih članaka objavljenih u *Republici* 1949. i 1950, u kojima se on obračunavao sa staljinizmom (Brozović 2015:144-145). U trenutku kad ga je Kolar apostrofirao kao svojevrsnu personifikaciju prevladane boljševičke faze jugoslavenske književnosti, Šinko je već bio afirmiran kao jedan od glasnogovornika novoga kursa, jugoslavenskoga puta u socijalizam. Kolarovi ispadi, koji su se mogli razumjeti i kao antisemitski, poslužili su Krleži kao izlika za obračun s njim.

Kolar je, valjda shvativši promašenost svojih izjava o Šinku i nepromišljenost u kritici svojih dotad bliskih suradnika i provjerenih partijskih kadrova Matkovića i Šegedina, odustao od kandidature za predsjednika DKH-a. No partijska je zadaća nalagala obračun s neposlušnima. Zbog toga su Krleža, Matković, Šegedin i Šinko upravnom odboru DKH-a poslali pisma s ultimativnim zahtjevom da se Kolar isključi iz članstva, u suprotnom oni napuštaju DKH. Misija je izvršena na sjednici upravnog odbora DKH-a 10. svibnja 1951, kada je Slavko Kolar jednoglasno isključen iz članstva. Ivan Dončević objasnio je da je vrijeđanjem Šinka Kolar „izvršio i neprijateljski gest prema našoj zemlji, kad se ima pred očima, kako je i koliko Ervin Šinko angažiran u borbi protiv informbiroa“ (Sabljak 2006:47-48). Premda se javno referirao samo na Kolarove antisemitske ispade, djelujući i kao aktualni sekretar partijske organizacije HAZU, Krleža je u osnovi provodio liniju jačanja partijske kontrole u kulturi i književnosti.

Od pridjeva judofoba Kolar se branio tvrdnjom da se njegovo nezadovoljstvo Šinkovim ulaskom u Akademiju nije temeljilo na Šinkovu podrijetlu, nego na uvjerenju da on nije osobit pisac te da ne piše na hrvatskom nego na mađarskom jeziku

Nekoliko godina poslije Kolar se u jednom polemičkom članku pozabavio tim nemilim zbivanjima. Prvog siječnja 1954. u *Vjesniku* je objavio članak *Pouke iz griješne mladosti*. Ondje je još jedanput iznio kronologiju sukoba oko Šinka. Premda ogorčenje zbog učinjene mu nepravde nije nestalo, Kolar iznosi trezvenu ocjenu okolnosti koje su dovele do njegova izгона:

„Ja sam doista bio toliko naivan i naivno drzak te sam mislio da svaki član ove naše socijalističke domovine ima pravo da kaže svoje mišljenje u svakoj javnoj ustanovi. Ali zbog te fatalne zablude stigao me izgon i anatema. Anatema leži još i danas na mojim leđima malone već tri godine poslije počinjenog zlodjela.“ (Sabljak 2006:65).

Budući da je odbijao javno se pokajati za svoj grijeh, Kolar nije vraćen u članstvo DKH-a. Naivno pretpostavivši da je raskid sa Staljinom bio i raskid s dotadašnjim zagovornicima staljinističkih koncepcija u kulturi Kolar je, vjerojatno, precijenio važnost svojih zasluga za partizanski pokret i podcijenio mogućnost da protiv njega budu iskorištene činjenice o prijeratnom prijateljevanju s Antom Pavelićem i Milom Budakom te suradnji s njima u vrijeme NDH. No i ti bi mu grijesi bili oprošteni da je na vrijeme shvatio da promjena partijske linije 1948. nije značila odustajanje od čvrstog ideološkog nadzora nad kulturom i umjetnošću i da se prilagodio novim okolnostima. U NDH je odbio biti ministar, ali je uspio dobiti ugodan i unosan posao upravitelja dobra Božjakovina. Od nove države, u kojoj na njega nisu računali kao na mogućeg ministra, on je tražio samo jedno: opet biti upravitelj u Božjakovini. U prvi mah to mu je uspjelo, ali kratko je trajalo. Tek nekoliko mjeseci nakon preuzimanja željene dužnosti Kolar je 21. studenog 1945. kratkotrajno uhićen pod optužbom za protunarodnu djelatnost, a već 25. travnja 1946. uručeno mu je rješenje o umirovljenju.

Time je stekao mogućnost da napokon bude ono što je oduvijek htio: književnik. Pružena mu je prilika da se društveno afirmira kao predsjednik DKH-a. On je sebe, svoje književno djelo i svoj status smatrao jamstvima da će njegova stajališta i ocjene biti uvažavani. Nije osjetio da su

Glasnik novog kursa: Ervin Šinko

u burnim vremenima raskida Jugoslavije s Informbiroom lojalnost Partiji i Titu postale glavni imperativ. Kolar, čini se, to nije na vrijeme shvatio. Za razliku od njega, Krleža je zdušno prionuo na ostvarivanje partijskih zadaća. Šinko je bio povod i sredstvo da se Krleža, u ime nove pravovjernosti, obračuna s neposlušnim i – s obzirom na dotadašnje iskustvo – neobično neprilagodljivim Kolarom.

Zanimljivo je da se u razgovoru s Enesom Čengićem, Matvejevićem, Rajkom Nogom i Milom Pešordom 12. lipnja 1976. Krleža na tu aferu iz 1951. osvrnuo kao na Kolarov napad na sebe. Krleža je, kako kaže, „u političkom vrhu zastupao mišljenje da bi trebalo primiti i Kolaru (...) I partijska organizacija Akademije se složila da Kolaru izaberemo, ali je on kao ličnost koja je bila u nekim svojim gledanjima tada na liniji HSS-a odbijen. Kolar je sasvim bezrazložno poveo hajku protiv mene, govoreći kako ja njega bagateliziram, a protežiram mađarskog Čifutina, misleći pritom na Ervina Šinka.“ (Čengić 2 1990:135).

Dakako, ostaje neodgovoreno pitanje tko je odlučio da Kolar ne bude primljen ako su i partijska organizacija i članovi mjerodavnog povjerenstva Akademije bili za njegov izbor. Dodatno razjašnjenje traži i Krležina napomena o Kolarovim gledanjima koja su bila na liniji HSS-a. Podlogu za takvu ocjenu možemo naći u činjenici da je Kolar kao predsjednik DKH-a odbio intervenirati protiv Ivica Mačeka, nećaka lidera HSS-a Vladka Mačeka, kad je Ervin Šinko zatražio da on to učini. Šinko je stanovao u nekadašnjem stanu Vladka Mačeka, a Mačekov nećak Ivica stanovao je u stanu iznad. Kako je bio pijanist, Ivica Maček je svakodnevno vježbao i muzicirao. To je Šinku smetalo pa je od Kolaru kao predsjednika DHK zatražio da ga zaštititi. Šinko je svoj zahtjev obrazložio ovako:

„To je beznačajna buržoaska glazba koja može služiti samo za uspavlivanje masa, koja je – dakle – kontrarevolucionarna, a moje je pisanje sve u službi revolucije i tih širokih narodnih masa.“ (Kulundžić 1977:700).

Kolar je Šinka uputio da se obrati miliciji ili sudu, a ne Društvu književnika Hrvatske. To da je Kolar, pozivajući se na postojeće zakone i institucije, odbio zabraniti muziciranje nećaka lidera HSS-a Krleži je bilo dovoljno da prihvati konstataciju da je Kolar bio na političkoj liniji HSS-a.

Krleža netočno tvrdi da je Kolar smijenjen s mjesta predsjednika DKH-a. On je odustao od kandidature za drugi mandat, a isključen je iz članstva jer je odbio javno se ispričati zbog svojih izjava o Šinku „s pozicije nacionalne mržnje“. Na osnovi Krležine interpretacije te afere mogli bismo zaključiti da mu je dodatnu motivaciju za provođenje partijske linije pružilo uvjerenje da je Kolar vodio hajku ne samo protiv Šinka nego i protiv njega osobno. Zapravo, sada se čini jasnijim da Kolar nije mogao opet biti primljen u članstvo DKH-a upravo zbog toga što se nikad nije ispričao Krleži. Kolarove verbalne injurije Krleži Kolaru nije oprostio. No ipak treba reći da posljedice za Kolaru ni izdaleka nisu bile onako kobne kakve bi, zbog njegovih prijeratnih verbalnih injurija, bile za Krležu 1945. da nije bio pod osobnom Titovom zaštitom.

Petar Šegedin bio je jedan od sudionika te afere. U dopisu upravnom odboru DKH-a 9. svibnja 1951. Šegedin je objasnio da je na sjednicu 11. siječnja zakasnio pa nije čuo obrazloženje Kolarove odluke da se više ne kandidira za predsjednika DKH-a. Tek je uzgredno napomenuo: „Sama ostavka nije bila važna.“ (Sabljak 2006:41). No Šegedin je nakon skupštine DKH-a 14. siječnja 1951. sa skupinom članova bio na ručku u restoranu Hotela Esplanade, gdje je Kolar izjavio „kako je izbor druga E. Šinka za dopisnog člana Jugoslavenske akademije škandal, jer se njemu, E. Šinku, ne zna ni tko je, ni otkuda je“ (41). Uvrijeđen i Kolarovim obezvređivanjem njegova rada i uvredama upućenima na Šinkov račun, Šegedin je napisao da ne može biti u istom društvu s Kolarom, „s čovjekom koji se zaboravio i zaboravlja toliko, da ne razlikuje i ne poštuje elemente civiliziranog i kulturnog društvenog života“ (42).

Kao tadašnji predsjednik DKH-a, početkom 1954. Šegedin je odgovorio na Kolarov članak *Pouke iz griješne mladosti*. Šegedin objašnjava da su se članovi DKH-a protiv kojih je Kolar svojedobno javno govorio osjetili uvrijeđenima, „a naročito onaj na kojega je bijes bio najviše sasut, onaj kojemu se navodno ne zna ni imena, ni tko je, ni što je, pa ni otkuda je“ (69). Optužio je Kolaru da već

nekoliko godina „svojim slučajem“ gnjavi one koji ga žele slušati umjesto da se uljudno ispriča onima koje je uvrijedio. Nije propustio upozoriti da Kolar zamjera „Krleži što je ostao živ 1941. godine, zaboravljajući, posve normalno za Kolaru, da bi se, idući takvim putem, moglo postaviti njemu nekoliko vrlo neugodnih pitanja baš iz tog vremena, iz onog perioda, kada su na primjer Krležu vodili u zatvor.“ (72).

Nesretnog Šegedina ta je afera, očito, proganjala još mnogo godina. Stanovite njezine odjeke mogli bismo pronaći u pripovijetci s ključem *Orfej u maloj bašti*, objavljenoj u istoimenoj zbirci 1964. Junak te pripovijetke gospodin Orlović netom je „izabran i uveden u krug SCIENTIA“. Dobio je mnogo ulizivačkih čestitki, ali je načuo i glasove neodobravanja. „Bilo je i ljudi koji su ga smatrali nespособnim i neuglednim za takvu društvenu počast, ali se nisu nalazili u neposrednoj njegovoj okolini, pa se stoga činilo kao da i ne postoje.“ (Šegedin 1964:172). Orlovića bismo mogli shvatiti kao neku vrstu literarnog amalgama Šinka i Šegedina. Neprilike za Orlovića počele su kad je susjed u svom dvorištu počeo priređivati zabave s modernom glazbom, baš kao što je Šinku smetalo Mačekovo muziciranje. Ondje se svirao i plesao tvist. Orlovića, koji je sebe zamišljao kao Orfeja, ta je, za njega nerazumljiva,

glazba poticala na preispitivanje vlastitih zasluga i opravdanosti časti koja mu je iskazana. Agresivna suvremena glazba i sve bolesnija lijeva ruka, u kojoj je naslućivao uzrok svoje smrti, odvele su ga u bolest – tjelesnu i duševnu. Tu pripovijetku mogli bismo razumjeti kao Šegedinovo mučno propitivanje opravdanosti postupaka JAZU i Partije prema Kolaru ili barem kao grižnju savjesti zbog afere K und K. Jer doista se u toj aferi nije radilo o spontanom suprotstavljanju Kolarovu antisemitizmu, nego o brušenju nove partijske pravovjernosti na području znanosti i kulture.

Literatura

Čengić, Enes (1990), *S Krležom iz dana u dan* 1–6, Sarajevo: Svjetlost

Kovačević, Božo (1989), *Slučaj zagrebačkih revizionista*, Zagreb: GZH

Kulundžić, Zvonimir (1977), *Slavko Kolar i njegovo vrijeme*, Zagreb: Nezavisno autorsko izdanje

Sabljak, Tomislav (2006), *K und K afera*, Zagreb: Kapitol
Sperber, Manes (2018), *Krleža je znao sve, Behar*, časopis za književnost i društvena pitanja br. 143–144, godina XXVII, prosinac–decembar 2018, str. 34–37

Susreti

Humor ublažava bol

Razgovarao Josip Grozdanić

Izraelskog dokumentarista Avija Mograbija nije posebno posebno predstavljati ne samo ljubiteljima angažirane dokumentaristike kakva posljednjih godina praktički dominira ambicioznom svjetskom produkcijom nego ni onima koji prate problematiku ljudskih prava, s naglaskom na temu izraelsko-palestinskog sukoba. Mograbi je filmaš koji javno i jasno i u svojim filmovima i u onome što te filmove prati iznosi jezgrovite i precizne kritike izraelske politike i društva, svih anomalija i paradoksa koji obilježavaju to društvo. Tijekom karijere duge nepuna tri i pol desetljeća neumorni filmski aktivist i intelektualac široka polja zanimanja i djelovanja snimio je jedanaest dokumentarnih filmova dugog i kratkog metra. Za njih je osvojio brojne nagrade, među ostalim i na najuglednijim festivalima u Berlinu, Veneciji, Rotterdamu i Krakovu, sve do ZagrebDoxa, na kojem mu je 2021. godine dodijeljena nagrada Mojoj generaciji. Avi Mograbi je u prosincu 2022. gostovao u Hrvatskoj, a tu smo prigodu iskoristili da s njim kratko porazgovaramo.

➤ **Gospodine Mograbi, početkom prosinca proveli ste nekoliko dana u Hrvatskoj, u Zagrebu i Rijeci. Predstavili ste svoj film *Prve 54 godine: Skraćeni priručnik za vojnu okupaciju* i održali predavanje. Kakve su bile reakcije publike na oba događanja?**

Svaki put kad posjetim Hrvatsku, a to sam napravio već nekoliko puta, publika na moje filmove reagira vrlo dobro. Mislim da je to ponajviše stoga što je moj rad fokusiran na teme sukoba ili rata, a to je u suglasju s iskustvom ljudi u Hrvatskoj. Vjerujem da je hrvatskim gledateljima zbog toga jednostavno prihvatiti i razumjeti ideje koje zastupam u filmovima i koje želim podijeliti.

➤ **Vi ste vrlo angažiran filmaš, a u filmovima ne libite se kritizirati i politiku vlastite države Izraela. U svim segmentima, od ljudskih prava do izraelske okupacije Palestine u vašem novom filmu. Nailazite li na probleme zbog toga, osobito u Izraelu?**

Dosad još nisam nailazio na ozbiljnije probleme, ali jesam na osjećaj da me ignoriraju. Izrael je prekrasna demokratska država ako ste Židov, nešto je manje demokratska ako ste državljanin Palestine, a ako ste Palestinac koji živi na okupiranim područjima, na Zapadnoj obali i u Pojasu Gaze, onda je vojna diktatura. Budući da sam ja Židov koji živi u Tel Avivu, uživam u prednostima demokracije i slobodi govora. Ali tijekom nekoliko posljednjih godina raste osjećaj da je i ta sloboda ugrožena, da je u opasnosti. Iako ne postoje zakoni koji bi ograničavali slobodu govora, odnosno nema formalnih restrikcija, kao da je sve više autocenzure. Primjerice, filmski fondovi i televizijske kuće odbili su poduprijeti moj posljednji film, za razliku od svih mojih prethodnih filmova. Također, izraelski filmski festivali koji su me prije normalno ugošćivali i

koji su uvijek rado prikazivali moje filmove, ovaj posljednji film redom su odbili. Tako da imam osjećaj kako je slobode govora sve manje i da će biti ugrožena, iako zasad nema propisa koji bi me formalno ograničavali u radu i sprečavali da iznosim svoje mišljenje.

➤ **Dok ste pripremali dokumentarac *Prve 54 godine: Skraćeni priručnik za vojnu okupaciju*, kojim ste se idejama vodili i što ste željeli njime postići?**

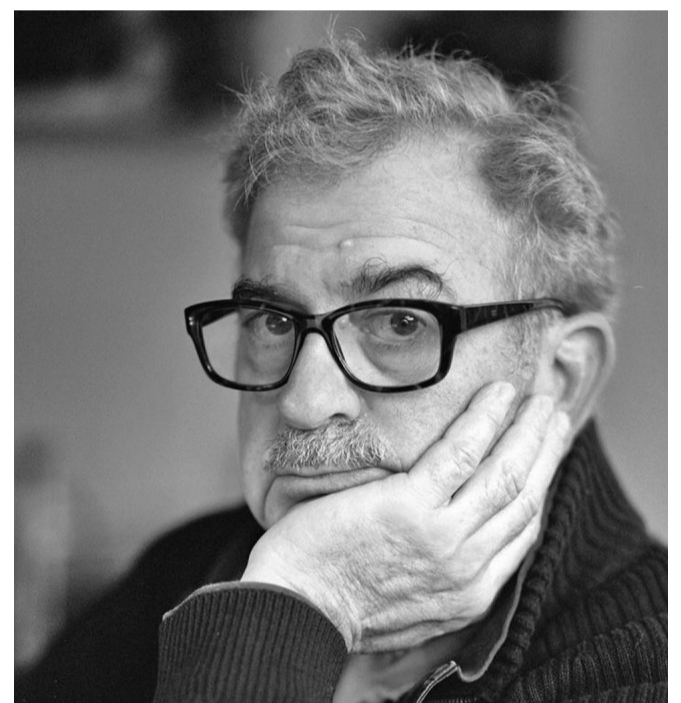
Film je tijekom nastajanja doživio brojne promjene. Na početku sam kanio u njemu iznijeti svjedočanstva vojnika koji su od 1967. boravili u službi na okupiranim područjima, ali bez bilo kakvih tumačenja i posredovanja. No dok sam ga montirao, shvatio sam da bavljenje akcijama, proceduralnim stvarima, zapovijedima i općenito mehanizmima na kojima počivaju vojna služba i zadaci sve više podsjeća na nekakav priručnik koji bi trebao osigurati logičku pozadinu postupanja tijekom okupacije. Ne samo tijekom izraelske okupacije palestinskog područja nego i bilo koje druge okupacije. Izraelska vojska i Izrael općenito nisu ništa izmislili, sve što radimo naučili smo iz razdoblja britanske okupacije Palestine, koje je okončano 1948. A metode okupacije i vladanja oni su primjenjivali i prije, u Indiji i na različitim područjima u Africi. Tako da smo mi u osnovi samo nastavili njihovu tradiciju. Pomi-

Izraelska vojska i Izrael općenito nisu ništa izmislili, sve što radimo naučili smo iz razdoblja britanske okupacije Palestine koje je okončano 1948. A metode okupacije i vladanja oni su primjenjivali i prije, u Indiji i na različitim područjima u Africi. Tako da smo mi u osnovi samo nastavili njihovu tradiciju

slio sam da taj priručnik za vojnu okupaciju s jedne strane govori o načinima na koje se sama okupacija provodi, dok se s druge strane njegovim proučavanjem otkriva dublja i detaljnija logika koja stoji u pozadini.

➤ **Kakvih ste problema imali tijekom rada na filmu? Pretpostavljam da nije bilo jednostavno pronaći suvornike za tako osjetljivu temu, pogotovo u Izraelu?**

Svi vojni veterani s kojima sam razgovarao tijekom snimanja filma svjedočenjem su željeli prekinuti šutnju kao članovi veteranske organizacije koja je utemeljena 2004. Ja sam jedan od suutemeljitelja te organizacije, koja od početka prikuplja svjedočanstva vojnika sudionika u okupaciji palestinskih teritorija. Naš je cilj ta svjedočan-

Nagrađivani autor: Avi Mograbi

stva prenijeti ne samo izraelskoj nego i inozemnoj javnosti. Svi sugovornici u filmu odlučili su prekinuti šutnju, i uopće ih nije bilo potrebno uvjeravati u važnost njihovih iskaza. Istina je da izraelska javnost u cjelini ne dijeli njihove stavove, kao i da se mnogi njihovi kolege veterani ne bi složili s onim što je u filmu izneseno, ali mislim da svi ljudi koji sudjeluju u filmu dijele zajedničku zabrinutost zbog opasnosti okupacije, i za Palestinu i za Izrael. Zbog toga su dragovoljno i rado pristali da stanu pred kamere.

➤ **U svim vašim filmovima koje sam imao prilike gledati, humanizam se izdvaja kao središnja ideja, koje naravno nema bez altruizma i empatije. Ističe se nužnost susreta i dijaloga ljudi različitih kultura, rasa i političkih uvjerenja. Na kakve reakcije nailazite u pokušajima afirmacije takvih ideja, i u Izraelu i šire?**

Tužno je što je moj rad jako dobro poznat izvan Izraela, osobito u Europi, u Francuskoj pa i u Hrvatskoj, gdje sam od različitih institucija više puta pozivan da predstavim svoje filmove, dok to nije slučaj u mojoj domovini. U Izraelu je moj rad poznatiji političkim aktivistima i filmašima nego širem gledateljstvu i javnosti. Istina je da je većina mojih djela prikazana na televiziji, makar i na malim kabelskim postajama, ali ona nikad nisu uspjela s kulturnih stranica i iz rubrika u novinama i medijima prijeći na društveno-političke stranice i u rubrike. Tako da nisam siguran koliko je šira javnost uopće svjesna mog rada i koliko zna o njemu. Mislim da većina javnosti ignorira moje filmove, da i ne zna da postoje.

➤ **Neka su od obilježja vaših filmova empatični humor, ironija, a ponekad i autoironija. Pomažu li vam humor i ironija u suočavanju sa zahtjevnim i teškim temama kojima se bavite?**

Da. Zacijelo vam je poznato da humor ublažava bol i da može biti vrlo učinkovit analgetik. Tako da pristupanje bolnim detaljima i tragičnim epizodama s nešto humora,

odnosno bavljenje njima uz humorni odmak, nije ništa novo. Ja to nisam izumio, to je tradicija i praksa stara koliko i književnost. Jučer poslijepodne posjetio sam prijatelja čija je supruga upravo preminula, i u njegovoj obitelji traje vrijeme šive, tjedna potpunog žalovanja kod kuće. Prostorija u kojoj smo se okupili bila je ispunjena smijehom, ne zbog toga što nama ne bi bilo stalo do preminule žene, već stoga što nam humor omogućava da se lakše nosimo s gubicima, tragedijama i boli općenito.

➤ **Osvojili ste brojne nagrade, poput Srebrnog zmaja na festivalu u Krakovu 1989, za dokumentarac Gerush, potom Mirovne nagrade za film August: Trenutak prije erupcije na Berlinaleu 2002, kao i nagrada na festivalima u Rotterdamu i Torinu. Na ZagrebDoxu 2021. dodijeljena vam je nagrada Mojaj generaciji. Pridonose li osvojene nagrade većoj vidljivosti vaših filmova, njihovoj izraženijoj prisutnosti u javnosti, a time i većem utjecaju?**

Da, to je jedna od prednosti koje nagrade donose, to da ćete s novom osvojenom nagradom dobiti još koji redak u novinama ili nekoliko sekundi na radiju ili televiziji. Kad se piše ili govori o festivalu na kojem je vaš film nagrađen, ljudima se skreće pozornost na vas i vaš rad. Nažalost, ne mogu vam reći da me nakon vijesti o nekoj osvojenoj nagradi distributer nazvao sa zahtjevom da moj film pusti u distribuciju. Ali nagrade ipak jesu neka vrsta uspostavljanja dodatne veze s publikom, nju se obavještava da nagrađeni film nešto vrijedi, da možda vrijedi i znatno više no što se isprva mislilo. Nažalost, nisam nikad doživio ni da publika zbog neke osvojene nagrade nahrupi u kina u kojima se prikazuju moji filmovi.

➤ **Kakvim biste opisali trenutačno političko i društveno stanje u Izraelu? Koje ideje i razmišljanja prevladavaju, kakva je situacija s tolerancijom i poštivanjem ljudskih prava?**

Očito je da se nakon posljednjih izbora koji su održani 1. studenog sve više razvija osjećaj kao da proživljavamo dugotrajni potres. Kad svakodnevno pratite novine i ostale medije, na zakonodavnoj razini i u organizaciji vlasti zbivaju se takve i tolike promjene koje upućuju na to da Netanyahu djeluje posve nelogično. Čini se da će i njegova vlada djelovati nelogično, kao i da će većina novih zakona i propisa biti nelogična. Te su promjene očito provedene s jedinim ciljem da se omogući stvaranje koalicije, i ponekad su te promjene ekstremno ideološke prirode, a provode se da bi se Zapadna obala ili barem njezin veći dio podveo pod strogi nadzor Izraela. No to je u potpunosti suprotno međunarodnom pravu. Ipak, moram priznati da sam znatizeljan u kom će smjeru ekstremna desnica ovaj put odvesti zemlju, kao i kakve će šire promjene to izazvati. Ali sve to me istovremeno i prilično plaši.

Esej

Neka dođe kao poljsko cvijeće

Piše Jadranka Brnčić

Neposredno prije Druge intifade, palestinskog ustanka protiv Izraela i Izraelova krvavoga odgovora, boravila sam u Jeruzalemu, u posjetu obitelji. U rujnu 2000. Ariel Šaron, tadašnji vođa izraelske oporbe, prošao je – naravno uz naoružanu pratnju – kroz središte arapske četvrti da bi došao do Brda Hrama u Jeruzalemu. Bila je to, dakako, provokacija koja je, između ostaloga, bila dio njegove kampanje u utrci za mjesto premijera, što je i postao u ožujku 2001. i ostao do 2006. Sam njegov hod do Zapadnoga zida prošao je bez incidenata, ali je, kao što se očekivalo, poslije izazvao prosvjede i neredi što ih je izraelska policija gušila gumenim mecima i suzavcem. Kako se procjenjuje, nasilje za Druge intifade rezultiralo je smrću približno tri tisuće Palestinaca i tisuću Izraelaca.

Teta Ester i ja gledale smo prikaz Šaronove demonstracije moći na televizijskim vijestima. Budući da ne poznajem izbliza političku i društvenu situaciju u Izraelu, nisam se usudila komentirati. No čim je vidjela lice Ariela Šarona na ekranu, teta Ester je proskotala kroza zube: „Fašist!“ Poslije sam saznala da mnogi Izraelci u Jeruzalemu, posebice stariji i intelektualci, dijele njezinu kritiku desničarske izraelske politike. Diješe ih oni koji znaju da u sukobu Palestinaca i Izraelaca, kao ni u kojem sukobu, rješenje nije pitati se tko je u pravu, nego kako održati ravnotežu prava. Diješe je svi oni, a nemalen je broj onih koji su cijenili Jicaka Rabina, premijera u dvama navratima (1974–1977. i 1992–1995), čije je zalaganje za mir prekinuto njegovim ubojstvom 4. studenog 1995.

Jicak Rabin je, kao što znamo, potpisao niz povijesnih sporazuma s palestinskim vodstvom, kao i sa susjednim zemljama, na temelju Sporazuma iz Osla (Deklaracije o načelima ili Dogovora o privremenoj samoupravi), od 20. kolovoza 1993, potpisana u Washingtonu dvadesetak dana poslije. Sporazum je predvidio stvaranje palestinske vlasti koja bi trebala dobiti odgovornost za upravu na teritoriju pod svojom kontrolom. Predviđeno je povlačenje izraelskih vojnih snaga s područja buduće palestinske autonomije iz pojasa Gaze i Zapadne obale. Rabinova vizija bila je, dakle, življenje jednih pored drugih u miru, odvojenih u dva entiteta, vizija koja je danas uvelike potisnuta.

Pjesnički bard: Jehuda Amihaj

Premijera Rabina ubio je ekstremist Jigal Amir, koji se protivio odredbama Sporazuma iz Osla. Osuđen je na doživotni zatvor, ali ni do danas nije izrekao žaljenje zbog atentata. Naprotiv, izrazio je zadovoljstvo jer je, navodno, samo izvršio ono što „Bog hoće“ (valjda izraelsku državu kao Obećanu zemlju, odnosno židovsku, etnički čistu državu po cijenu krvi i suza). Ojačale izraelske radikalne desničarske stranke i danas provode kampanje koje pozivaju na Amirovo oslobađanje.

Glavna šteta, štoviše katastrofa koja se dogodila u Izraelu s atentatom na Jicaka Rabina – koji je pripadao Laburističkoj stranci – jest upravo jačanje desnice. Ono je katastrofa ne samo za Palestince nego i za samo raznoliko i dinamično izraelsko društvo. Šimon Perez, iz iste, Rabinove stranke, bio je premijer tek pola godine (1995/1996), a potom su se nizali premijeri sve udaljeniji od Rabinove vizije. Među njima je Benjamin Netanjahu,

pripadnik stranke Likud, čak tri puta bio premijer (1996–1999; 2009–2021. te od 2022. do danas).

Likud, najveću stranku desnog centra, osnovali su Menahem Begin i Ariel Šaron kao savez brojnih stranaka izraelske političke desnice koja, u različitim koalicijama, već desetljećima vlada Izraelom. Kao konzervativna i nacionalistička stranka, zalaže se za oštru politiku prema Palestincima i arapskim susjedima te zagovara aneksiju velikih dijelova Zapadne obale gdje žive Palestinci. Danas je Izrael doista daleko od onoga gdje je bio 1995, kada je Rabin ubijen.

Premijer Benjamin Netanjahu je u više navrata izjavio da je Izrael „nacionalna država, ne svih svojih građana, već samo židovskog naroda“. U povodu postavljanja spomenika Jicaku Rabinu u Knesetu, izraelskom parlamentu, govorio je više o sebi nego o Rabinu, pokušavajući omalovažiti Rabinov doprinos, ocrniti Oslo. Govoreći, drugom prigodom, o arapsko-izraelskom mirovnom procesu, Rabina nije ni spomenuo.

Amerika, tj. američka vladina administracija, koja igra golemu ulogu u razrješavanju ili zapetljavanju bliskistočne krize, stavila se na stranu izraelske vlade premijera Netanjaha, što praktički znači da plan što ga je predložila američka vlada zadovoljava isključivo potrebe izraelske vladajuće elite. O rješenju s dvjema državama više nema, naravno, ni govora.

Nedavno se ponovio scenarij iz Šaronova vremena. Izraelski krajnje desni ministar nacionalne sigurnosti Itamar Ben-Gvir ušao je u siječnju ove, 2023. godine, u kompleks u kojem se nalazi džamija Al-Aksa u okupiranom istočnom Jeruzalemu. U toj džamiji, trećem najsvetijem mjestu islama nakon Meke i Medine, dopuštene su, uz suglasnost izraelskih vlasti, samo muslimanske molitve. Izraelska krajnja desnica pokušava to promijeniti i, unatoč protivljenju vodećih rabina i ortodoksnih Židova, dopustiti na tom

Svjedoci smo različitih, čak dijametralno suprotnih verzija govora o izraelsko-palestinskim sukobima. Što je doista istina možda i nije najvažnije pitanje, barem ne za nekoga tko zna da u svakom sukobu rješenje nije u pitanju tko je u pravu, nego kako održati ravnotežu prava

mjestu i židovsku molitvu, što bi bilo opasno narušavanje *statusa quo* te uvod u pozivanje na izgradnju židovskog Hrama na mjestu džamije Al Aksa. Naravno, i ta Ben-Gvir-ova provokacija izazvala je eskalaciju nasilja i s palestinske i s izraelske strane.

Palestinski arapski građani čine oko petinu izraelskog stanovništva i većina, tj. oni na Zapadnoj obali koju je okupirao Izrael i u Pojasu Gaze, nemaju izraelsko pravo glasa i uskraćeno im je državljanstvo. Masovne zapljene palestinske zemlje i imovine, ubojstva, prisilno premještanje, drastična ograničenja kretanja, okrutni sustav kontrole nad Palestincima, ostavlja palestinsko stanovništvo geografski i politički fragmentiranim, često osiromašenim i u stalnu stanju straha i nesigurnosti. A u tom se stanju nalazi i izraelsko židovsko društvo zbog palestinskog otpora, jednako brutalna i opasnijega zbog stradanja civila.

Službenu politiku Izraela ne zovu sustavom segregacije, čak apartheidom, samo oni koji se stavljaju na stranu Palestinaca, nego i brojni izraelski židovski stanovnici i intelektualci, kao i brojni židovski intelektualci diljem svijeta, čiji stav zacijelo nije pristran ni antisemitski. Ovdje ću spomenuti tek neke koji pišu na francuskom jeziku.

Dakako, protiv antisemitizma i relativiziranja strahota Šoe treba se očitovati glasno i svom snagom, ali valja oprezno prosuđivati kada se na njih pozivaju pojedini izraelski političari ne bi li prikrili vlastitu pristranost te mobilizirali osjetljivost izraelskoga stanovništva.

Idith Zertal (*La nation et la mort*, 2004) piše, ako je prisjećanje na genocid nekad služilo „za izgradnju jedne moći i volje za moć nasuprot potpunoj židovskoj nemoći za vrijeme Šoe“, odsad se „Auschwitz – kao inkarnacija apsolutnoga zla – redovno spominje kada se Izrael nađe pred političkim problemima i problemima sigurnosti s čijim se posljedicama dosad nije htio suočiti ni platiti cijenu“. Zatim dodaje: „Putem Auschwitzta – koji je postao glavna referencija pred svijetom sustavno definiranim kao antisemitski i ne-

prijateljski – Izrael se urešuje aurom sakralnosti, aurom najveće žrtve, te se pokazuje neproničnim za kritiku i razuman dijalog s ostatkom zajednica nacija.“

Suvremeni izraelski Židovi, nevjerni, po mišljenju Jeana Daniela, poruci Auschwitzta, ne razlikuju barbarstvo, kojega su bili žrtve naprosto zato što su bili rođeni i što su postojali, od nevolja s kojima se susreću zbog onoga što čine slobodno i suvereno. U knjizi *La prison juive* (2003) Jean Daniel kaže: „Prvi put u posljednje dvije tisuće godina Izraelci su gospodari svoje nacionalne sudbine. Sada su i u području činjenja (akcije), a ne samo bivanja (bića). No evo kako se neki od njih, zauvijek zasjenjeni kobnošću Zla, pokazuju nesposobnima razlučiti između strahota koje su podnijeli u Auschwitzu i ratova kojima su u Izraelu izloženi zajedno sa svojim neprijateljima.“

Nešto slično, dapače radikalnije, izjavio je i Jose Saramago, portugalski nobelovac za književnost, u jednom intervjuu 2003: „Židovski narod zbog često okrutna vladanja izraelske vojske prema Palestincima više ne zaslužuje simpatiju zbog patnje kroz koju je prošao za Holokausta. Živjeti u sjeni Holokausta i očekivati zbog toga da će im biti oprosteno što god činili, zloporaba je Holokausta. Suvremeni Izraelci ništa nisu naučili iz patnje svojih roditelja, djedova i baka.“ Te je riječi The Anti-Defamation League (ADL) osudila kao tešku uvredu židovskom narodu.

Nadalje, kaže Jean Daniel, veliki oslobodilački pokret cionizam pretvorio se u nešto ustajalo, regresivno, u društvo zatvorenika sa svojom fantastičnom vojnom moći, žrtvom vlastitih osvajanja. Reklo bi se da „židovski zatvor“ više nije metafora nego da se utjelovio u gradnju famoznoga Zida, duga 350 km i visok šest metara, a podignuta 2002. da razdvoji izraelska od palestinskih područja. Izraelska vlast tvrdi da ga je izgradila iz sigurnosnih razloga, da obrani izraelske civile od palestinskih terorističkih napada, no

Amihajevo razumijevanje ljudskoga pobija političku podvojenost na „naše“ i „njihove“ te dovodi u pitanje povijest koja krvi pruža priliku da preplavi ljudsku svakodnevicu

Zid uništava sve oko sebe: ljude, prirodu, okoliš, život, te ne daje pravu sigurnost Izraelu nego ga može još više zatvoriti kao tragičan povratak u geto.

Židovi, kao glavne žrtve nacističkoga genocidnog postupka, spontano su njegovali vlastito pamćenje i njegova je legitimnost sama po sebi razumljiva. Oni ne samo da imaju pravo nego su tu užasnu apogeju progonstava što su proteklih stoljeća obilježavali njihov život u Europi dužni urezati u mramor pamćenja. No pretpostavi li se da se ono poigrava s opasnostima koje mu prijete, od instrumentalizacije do sakralizacije, samo židovsko pamćenje Šoe neće je moći sačuvati od zaborava.

Sjećanje na Šou odredilo je način na koji su Izraelci vodili i doživjeli Šestodnevni rat: ideolozi cionizma, a onda i Ben Gurion, smatrali su Šou krajnjim očitovanjem sudbine izraelskog naroda osuđena na trajni Izlazak, sudbine koja se može preobraziti u ulazak

u Obećanu zemlju samo uspostavom države na drevnoj izraelskoj zemlji. Riječ je o teologiziranu ratu, shvaćenu kao dvostruko svet s uvjerenjem da je njime izbjegnuta novi Holokaust i da je omogućio osvajanje biblijskih teritorija. „Oh, kakav otrovan plod! Jer u naše dane kolonisti vladaju Izraelom. Nismo mi ti koji smo osvojili teritorije, nego su teritoriji osvojili nas“ – piše Idith Zertal.

O manipulaciji i zlouporabi pamćenja – nasuprot Jean-Michelu Chaumontu (*La Concurrency des victimes*, 1995) koji ustrajava na afirmaciji jedinstvenosti Holokausta kao da je riječ o promidžbi nekoga proizvoda – pisali su i mnogi drugi već prije (Ernst Nolte, Alain Finkielkraut, Tzvetan Todorov i drugi).

U rujnu one iste 2000. godine kada je Ariel Šaron demonstrirao svoje političke nakane te zbrisao nadu u trajno održavanje privremenog mira, umro je Jehuda Amihaj. Ušla sam u kuhinju tete Ester noseći upravo kupljenu knjigu toga pjesnika, kad vidim njegovo lice na televizijskom ekranu – u vijesti o njegovoj smrti.

Njegovo razumijevanje ljudskoga pobija političku podvojenost na „naše“ i „njihove“ te dovodi u pitanje povijest koja krvi pruža priliku da preplavi ljudsku svakodnevicu. Za britanskoga mandata devetnaest je godina masivni betonski zid, natkriljen bodljikavom žicom, razdvajao grad na dva dijela. Kroz mali otvor nedaleko bolnice St. Louis znatiželjni su dječaci, uspinjući se na prste, provirivali da vide što se događa s druge strane zida. A tamo su isti takvi dječaci gledali na ovu stranu. A Amihaj ih u svojoj poeziji, i jedne i druge, motri – s nježnošću i tugom.

Svjedoci smo različitih, čak dijametralno suprotnih verzija govora o izraelsko-palestinskim sukobima. Što je doista istina, možda i nije najvažnije pitanje. Barem ne za nekoga tko zna da u svakom sukobu rješenje nije u pitanju tko je u pravu, nego kako održati ravnotežu prava kao dužnost. I to ne posredovanjem sterilnih sporazuma i pregovora. Nego, kako Amihaj kaže u pjesmi *Divljómir* (hebr. Šlom-bar), referirajući se na proroka Izaiju:

Ne mir prekida vatre, čak ni vizija vuka i janjeta, nego radije kao u srcu što kad prođe uzbuđenje, i kad možeš govoriti samo o golemoj iznurenosti. Znam da znam kako ubiti, što me čini odraslim. I moj sin se igra s puškom igračkom koja zna kako otvoriti i zatvoriti oči i reći „mama“. Mir bez velike buke prebijanja mačeva u plugove, bez riječi, bez	tupog udarca gumenoga žiga: neka bude lagan, lebdeći, poput lijene bijele pjene. Malo odmora za rane – tko govori o ozdravljenju? (A urlik siročadi prenosi se s koljena na koljeno do sljedećeg, kao u štafeti: palica nikada ne pada.) Neka dođe kao poljsko cvijeće, iznenada jer ga polje mora imati: divljómir.
---	--

Pogled unatrag: Konferencija na jezeru Wannsee

Sinopsis za Holokaust

Piše Dragan Jurak

Početak ove godine, 19. siječnja, u zagrebačkom kinu Tuškanac održan je seminar *Wannsee konferencija – konačno rješenje židovskog pitanja* u organizaciji Centra tolerancije Zagreb, Konrad Adenauer Stiftung, Goethe instituta i Festivala tolerancije. U sklopu seminara prikazan je njemački TV-film *Die Wannseekonferenz* (2022). Premijera filma Mattija Geschonnecka, snimljena na osamdesetu godišnjicu zloglasne konferencije na berlinskom jezeru Wannsee, održana je dan uoči nove godišnjice, 20. siječnja 2023. Nakon projekcije filma punoj dvorani kina Tuškanac izlaganjima od dvadesetak minuta obratili su se povjesničari Tvrtko Jakovina i Daniel Rafaelić.

Wannsee konferencija treći je igrani film snimljen prema zapisniku sa sastanka na kojem je operacionaliziran plan za uništenje evropskih Židova i stvoren sistem Holokausta. Početkom 1942. petnaestorici srednjih i viših nacističkih dužnosnika prema nalogu Hermanna Göringa upućen je poziv na sastanak u Berlinu. Tema „radnog ručka“ u „gostinjskoj vili“ SS-a bilo je „konačno rješenje židovskog pitanja“. Sastanku je prisustvovao Reinhard Heydrich, SS-zapovjednik RSHA, glavnog ureda sigurnosti Reicha, Adolf Eichmann, šef Gestapova ureda za židovske poslove, odjel IV B4, SS-general Otto Hofmann, šef RSHA, SS-ureda za „rasnu čistoću“, SS-general-bojnik Heinrich Müller, šef Gestapa, dr. Wilhelm Stuckart, autor rasnih zakona, dr. Roland Feisler, državni tajnik ministarstva pravosuđa... Uz prisutne, za konferencijskim stolom sjedila je i tajnica koja je vodila stenogram sastanka.

Krajem 1941. nekoliko struja unutar Trećeg Reicha željelo je preuzeti ingerencije nad „židovskim pitanjem“: prije svega šef okupirane Poljske Hans Frank, ali i nacistički ideolog Alfred Rosenberg. Konferencija je sazvana da ra-

zriješti pitanje nadležnosti. Pozivnica za sastanak poslana je Frankovom zamjeniku Josef Bühleru, i Rosenbergovu broj dva čovjeku Alfredu Meyeru. Time je jasno dano do znanja tko preuzima „konačno rješenje“. Wannsee je potvrdio primat SS-a u planu uništenja evropskih Židova. Sama riječ se izbjegavala.

Heydrich spominje formulu „evakuacije na Istok“ (!), umjesto „uništenja“, „istrebljenja“ ili „umorstva“. A da bi „lingvistička fikcija“ bila potpuna „evakuacije na Istok“ spominju se i unutar konteksta vojne situacije „na Istoku“, čime strana svijeta ujedno označava i rusku frontu i uništenje Židova.

Heydrich je s jedne strane detaljan u navođenju brojnosti populacije Židova po okupiranim i neokupiranim evropskim državama (i sjevernoafričkim teritorijima), a s druge strane malo i ništa govori o sudbini koja je namijenjena židovskoj populaciji. No tišina je gromoglasna. Sudionici su dobili sasvim jasnu poruku: svi evropski Židovi bit će uhvaćeni, a svi koji neće biti iskorišteni za robovski rad bit će uništeni. Sve u skladu s odlukom *Führera*. I u nadležnosti SS-a.

Sveukupno je sastanku prisustvovalo osam doktora znanosti i devet pravnika (navod iz izlaganja prof. Jakovine). Heydrich je bio poznat kao iznimni violinist; SS-bojnik dr. Rudolf Lange, koji se vratio iz Latvije gdje je upravo strijeljao devet stotina Židova, bio je poznavatelj berlinskih impresionista židovskog podrijetla... U sljedećih devadeset minuta ta će akademska grupa ljudi, s umjetnič-

kim sklonostima, zauvijek promijeniti lice čovječanstva.

Film *Wannsee konferencija*, kao i dvije prethodne ekranizacije, na perverzni način reproducira *agatakristijevski* koncept umorstva u „zatvorenoj sobi“. S tom razlikom što umjesto jednog ili dva leša ovdje imamo planiranje umorstva jedanaest milijuna Židova. No nepažljivu ili neupućenu gledatelju moglo bi promaknuti o čemu je zapravo riječ. Na početku filma Heydrich objašnjava službenu terminologiju „cjelovitog rješenja“ i „konačnog rješenja“: „cjelovito rješenje je upravo to, konačno rješenje“ (citirano prema sjećanju). Malo kasnije u filmu, na traženje daljnjeg pojašnjenja, ciničan odgovor glasi: „pitajte svog susjeda Židova što on o tome zna“. Sudionici govore u šiframa. O „specijalnom tretmanu“. O „evakuaciji“...

Prva ekranizacija u režiji Heinza Schirka (*Die Wannseekonferenz*, 1984) pomalo je bila nalik na bučnu mušku večer u pivnici, s pretjeranom dramaturgijom, previše eksplikacije i tek s ponekom scenarističkom i glumačkom kvalitetom. *Zavjera* (*Conspiracy*) iz 2001. nešto je već sasvim drugo. HBO-ova ekranizacija u režiji Franka Piersona nedovoljno je poznat film, a u istom dahu i istoj rečenici možemo bez oklijevanja kazati, i jedan od naj-

Nitko od sudionika nije osuđen zbog sudjelovanje na konferenciji. Petero ih je poginulo za vrijeme rata, trojica su nakon rata pogubljena, a šestero je preživjelo rat i umrlo prirodnom smrću. Wilhelm Stuckart stradao je 1953. u Hannoveru, po nekima, u namještenoj automobilskoj nesreći

važnijih filmova 21. stoljeća. U anglofonom glumačkom ansamblu s Kennethom Branaghom kao Heydrichom, Stanleyjem Tuccijem kao Eichmannom i Colinom Firthom kao Stuckartom, teško je reći koji je glumački portret zaokruženiji i dojmljiviji. Neki su likovi definirani džentlmenskom elegancijom i hladnokrvnošću, drugi proždrljivošću i sardoničkim humorom; jedni su ubojice zamućenih očiju, drugi pak pokazuju određene moralne dvojbe. Kada se u *Zavjeri* spomenu „evakuacije“ Lange (u ulozi Barnabyja Kaya) traži pojašnjenje. „Imam osjećaj da sam ja već ‘evakuirao’ trideset tisuća Židova kada sam ih strijeljao u Rigi. Je li to ‘evakuacija’? Kada su pali, jesu li bili ‘evakuirani’?...“ Pitanje je naravno retoričko, a Friedrich Kritzinger iz *Reichkanzleia* (u ulozi Davida Threlfalla) pozdravit će ga lupajući šakom po stolu.

Glumački ansambl Mattija Geschonnecka iz najnovije ekranizacije nema glamuroznost HBO-ov ansambla. Ali već od sama početka ima izrazitu komparativnu prednost: njemački jezik. Jezik Lutherove Biblije i Goetheova *Fausta*, jezik je i „konačnog rješenja“. *Endlösung, Judenfrage, Sonderbehandlung...* tipično su njemačke kovanice. *Wannsee konferencija* film je koji se napeto gleda, ali i napeto sluša: u njegovu jeziku užas je povijesnih kovanica. Druga kom-

parativna prednost njemačkog TV-filma jest naglasak na historiografskoj činjeničnosti. HBO-ova produkcija izvanredna je dramatičnija. Geschonneckov film prednost daje povijesnoj preciznosti. Što oba filma donekle čini komplementarnima, u jezičnom i dramatičnom smislu. Preporuka je: gledati obavezno, i gledati u paru!

Po završetku konferencije Heydrich je Eichmannu dao nalog da izradi trideset zapisnika i pošalje ih sudionicima konferencije. Od tih trideset zapisnika sačuvan je samo jedan. Martin Luther, iz Ribbentropova ministarstva vanjskih poslova, krajem je rata zbog sukoba u ministarstvu završio u logoru Oranienburg (odnosno Sachsenhausen). Nakon kapitulacije pokušao je nekoliko puta samoubojstvo, da bi ubrzo potom umro od srčanog udara. Svoj primjerak zapisnika nije uspio uništiti, a kopija je pronađena 1947. u arhivima ministarstva.

U izlaganju profesor Jakovina istaknuo je prosjek godina sudionika konferencije: četrdeset i tri. Riječ je bila o većinom mladim ljudima, koji nisu ratovali u Prvom svjetskom ratu, a antisemitizam su temeljili na tezi o židovskoj izdaji. Nitko od sudionika nije suđen za sudjelovanje na konferenciji (premda je Stuckartu suđeno u Nürnbergu, po nekim izvorima i zbog konferencije na Wannseeu). Petero sudionika poginulo je tokom rata, trojica su nakon rata pogubljena, a šestero je preživjelo rat i umrlo prirodnom smrću. Sam Stuckart stradao je 1953. u Hannoveru, po nekima, u namještenoj automobilskoj nesreći. Zanimljivim se čini podatak da je jedan Stuckartov sin šezdesetih živio u komuni, u čemu se može naslutiti sinova reakcija na očevo nasljeđe.

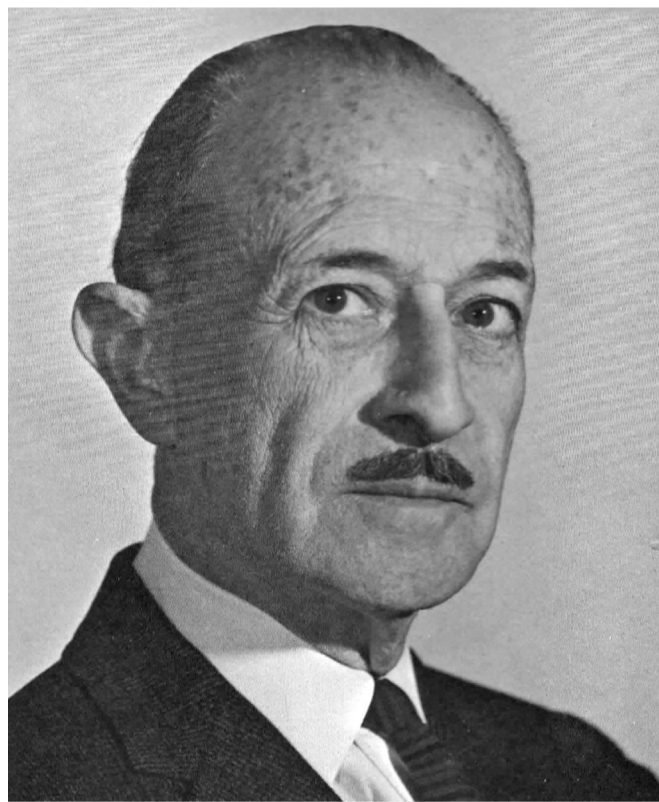
Posljednji je umro Gerhard Klopfer. Za rata je bio pobočnik Martina Bormanna, nakon rata porezni savjetnik. Klopferovu obitelj nije mučilo porodično nasljeđe. Kada je umro 1987. u Ulmu, obitelj je u osmrtnici navela pokojnikov „ispunjen život“ od kojeg su korist imali svi iz „njegove blizine“ i svi „na koje je imao utjecaj“. Od prve ekranizacije konferencije na Wannseeu prošle su tek tri godine. Reakcija javnosti bila je žestoka. Sastanak na je-

zeru ponovo se našao u fokusu, a jedna od posljedica bila je i ta da je vila na adresi Am Großen Wannsee 56–58 godine 1992. pretvorena u muzej, prema riječima Tvrtka Jakovine jedan od boljih koji se bave povijesnim nasljeđem nacizma i Holokausta.

Značenje te konferencije ne može se prenaglasiti. Kada bi postojali filmski zapisi procesa uništavanja u Treblinku, Sobiboru ili Auschwitzu, oni bi bili ravni berlinskom za-

Konferenciji je prisustvovalo osam doktora znanosti i devet pravnika. Reinhard Heydrich bio je poznat kao iznimni violinist, a dr. Rudolf Lange koji se vratio iz Latvije, gdje je upravo strijeljao devet stotina Židova, bio je poznavatelj berlinskih impresionista židovskog podrijetla. U sljedećih devedeset minuta ta će akademska grupa ljudi s umjetničkim sklonostima zauvijek promijeniti lice čovječanstva

pisniku. Iz logora smrti sačuvane su pojedine grupe fotografija. Ne i filmski zapisi. Zapisnik iz Wannseea neka je vrsta sinopsisa Holokausta. Drama pada čovječanstva na petnaest stranica. Svaka ekranizacija tog zapisnika prvo razredan je dokument reprezentacije Holokausta. Posebice u godinama kada umiru posljednji autentični svjedoci, a naš odnos prema Holokaustu sve više formiraju muzejske institucije i kulturne industrije.

Dragan Plamenac

Erudit bez premca: Dragan Plamenac

Piše Koraljka Kos

Živo se sjećam Dragana Plamenca, kad me je posjetio za davnoga boravka u Zagrebu. Omanji, mršav, oštih crta lica i velikih tamnih očiju bistra pogleda, govorio je najviše o svojim planovima: spremao se na daljnja istraživanja. Bio je jednako vitalan sve do poznih godina, kako pokazuje kasna fotografija na kojoj se vide znakovi starenja, no njegov pogled ostao je jednako živ kao u mladosti!

Bio je svestrano opremljen muzikolog, kakvih danas više nema. Bio je sam svoj pravnik i istražitelj: na temelju široke erudicije slutio je gdje treba tražiti glazbena djela prošlosti. Bio je istovremeno i filolog koji je znao čitati

U povodu 40. obljetnice smrti

Muzikolog svjetskoga glasa

notaciju rane glazbe i analizirati pronađene skladbe; zatim i prevoditelj koji je tekstove pisao na četiri jezika. Bio je napokon i interpret koji je krajnju svrhu svakog istraživanja uz vlastiti angažman privodio željenom cilju: živoj izvedbi pronađene glazbe.

Rođen je 8. veljače 1895. u Zagrebu, kao sin odvjetnika Roberta Siebenscheina (1864–1938), koji je obnašao važne funkcije u Hrvatskome glazbenom zavodu: njegov je ukupni staž u ravnateljstvu bio 39 godina, a od toga je čak deset godina (od 1919. do 1929) bio predsjednik društva. Kao ugledni pravnik Siebenschein je od 1912. do 1920. bio i predsjednik Židovske općine. Majka, Emma rođ. Munk (Beč, 1869–Urbana?, SAD, 6. listopada 1960), kiparica i keramičarka, usadila mu je ljubav prema francuskoj kulturi; doživotno je s njom razgovarao francuski. Njegov život bio je obilježen prekretnicama i promjenama interesa. Studirao je glazbu i pravo u Zagrebu (doktorat 1917), kompoziciju i klavir u Beču (Franz Schrecker) i Pragu (Vitezslav Novak) te muzikologiju u Parizu. Kod Guida Adlera u Beču obranio je 1925. doktorat iz muzikologije s temom Johanna Ockeghema kao skladatelja moteta i *chansona*.

Već za vrijeme Prvoga svjetskog rata mladi je Plamenac prisutan u zagrebačkom glazbenom životu, predstavlja se kao skladatelj i muzikolog, a potkraj rata sudjeluje u općoj reorganizaciji i profesionalizaciji kulturnog života.

Oko 1923. prestao je komponirati i posvetio se muzikologiji. U tome znaku nije samo njegov znanstveni rad nego i praksa i sveopća edukativna, organizacijska i reproduktivna aktivnost.

U međuratnom Zagrebu, gdje je na Filozofskom fakultetu od 1928. do 1939. djelovao kao privatni docent, ostvario je važne pomake u promicanju rane hrvatske glazbe. Koncert povijesne važnosti održan je 19. prosinca 1935. u Hrvatskome glazbenom zavodu, rezultat Plamenčeva istraživanja muzikalija u domaćim i inozemnim arhivima. Na tome je koncertu predstavio petoricu hrvatskih skladatelja renesanse i ranog baroka: Vinka Jelića, Ivana Marka Lukačića, Tomu Cecchinija, Andriju Patricija i Julija Skjavetića. Plamenac je priredio notne tekstove,

izradio dionicu *continua* i sam je izveo, a uvježbao je i komorni sastav koji je sudjelovao u izvedbi.

Jedanaest Lukačićevih moteta iz zbirke *Sacrae Cantiones* iz 1620, dio cjeline koju je pronašao u *Staatliche Bibliothek – Preussischer Kulturbesitz* (Državna knjižnica – Prusko kulturno dobro) u Berlinu i prepisao, objavio je iste godine (1935) u uzornom izdanju na temelju svojih prijepisa, uz izrađeni *continuo* (pratnju na instrumentu s tipkama) i znanstveni predgovor. Nakon duljih pregovora Plamenac je postigao dogovor HGZ-a s upravom krčke katedrale, vlasnikom zbirke muzikalija don Nikole Udine Algarottija, da se ta zbirka pohrani u HGZ-u. Izradio je i

Obogaćivana dragocjenim i rijetkim knjigama, Plamenčeva biblioteka u Sjedinjenim Državama stalno je rasla, pa mu je stanodavac uvijek nanovo osiguravao dodatni prostor. Zato su ponekad vodili rasprave o stanarini, koju je Plamenac želio povećati, a vlasnik kuće u kojoj je stanovao nikako nije htio na to pristati

popis tih muzikalija, među kojima se nalaze i neki vrijedni rukopisi i notna izdanja.

Plamenac je mnogo pridonio osuvremenjivanju koncertnog života. U HGZ-u je organizirao „historičke koncerte“ s uvodnim predavanjima. Nastupao je i kao pijanist s biranim programima suvremene francuske i češke glazbe. Godine 1939. otputovao je na kongres Međunarodnoga muzikološkog društva u Sjedinjene Države, no zbog prijetuće političke situacije u Europi nije se vratio. Bio je na novom početku. U SAD-u djelovao je na nekoliko sveučilišta, a najdulje u Urbani, Illinois, gdje je našao poti-

cajnu sredinu. Bio je profesor muzikologije, istovremeno nastavljajući istraživanja.

Njegova je biblioteka rasla, obogaćivana dragocjenim i rijetkim knjigama, pa mu je zato stanodavac uvijek novo osiguravao dodatni prostor. Zato su ponekad vodili rasprave o stanarini, koju je Plamenac želio povećati, a vlasnik kuće u kojoj je stanovao nikako nije htio na to pristati.

O ugledu koji je stekao u Americi svjedoči zbornik koji su u povodu njegova sedamdesetog rođendana (sa zakašnjenjem) 1969. objavili njegovi kolege muzikolozi Gustave Reese i Robert J. Snow. Uvodni tekst naslovljen *Autour de Plamenac* (oko Plamenca) duhovito parafrazira naslov Plamenčeva članka *Autour d'Ockeghem*, o nizozemskom majstoru kojem je posvetio jednu od svojih prvih studija. U mirovinu se povukao 1963, pa se tada potpuno posvetio istraživanju.

Kako je od tada izgledao njegov život? Nije imao automobila, a to u Americi može biti hendikep. No tako nije bilo u njegovu slučaju, jer je svoj dan organizirao tako da bude maksimalno slobodan i aktivan.

Budio se kasno, doručkovao, radio, a predvečer bi autobusom odlazio na Sveučilište, preuzeo poštu i večerao u studentskom restoranu. Nakon povratka kući započeo bi njegov pravi stvaralački radni dan, zapravo radna noć.

A sudbina biblioteke? Za svoju bogatu zbirku (5000 naslova, od toga 500 rariteta) tražio je kupca (donatora) koji bi mu u kasnim godinama života osigurao redovite dodatne prihode nužne za istraživanja s putovanjima u Europu. Našao je interesenta u sveučilištu Yale. Biblioteka je popisana, i odmah je postala vlasništvo sveučilišta, a Plamenac je zadržao pravo da se bibliotekom služi dok je živ, uz mjesečnu naknadu. Znao se šaliti da je u tom aranžmanu sveučilište loše prošlo, jer će on još dugo živjeti. Nakon njegove smrti ostavština je prebačena u Yale, gdje su pohranjeni rukopisi, korespondencija i one knjige koje sveučilište nije posjedovalo, dok su sve ostale knjige prodane sveučilištu u Arkansasu.

Nakon završetka rata Plamenac je obnovio kontakte s europskim prijateljima i redovito posjećivao biblioteke i arhive. Navraćao je povremeno u Zagreb, odlučan da pronade svoj glasovir i rijetke knjige koje je tu ostavio 1939. Glasovir (fortepiano) njegove majke prodan je 1939. i pohranjen u Muzeju za umjetnost i obrt (možda je postojao još jedan), a dio biblioteke nalazi se u Nacionalnoj i sveučilišnoj knjižnici.

Nakon 1971. oživio je i suradnju s Hrvatskim glazbenim zavodom i pripremio novo izdanje zbirke *Sacrae Cantiones* (1620) Ivana Lukačića, koju je objavio u Zagrebu davne 1935. Događaji oko pripreme novog izdanja svojevrsni su krimić, jedan od onih koji se povremeno zbivaju u muzikološkoj praksi na relaciji autor – realizator. Za novo je izdanje Plamenac napisao novi predgovor, a dok se izdanje pripremalo, stalno je slao dodatke i ispravke. Muzikolog Josip Andreis, koji ga je dobro poznao, to je već znao: „Možemo očekivati i daljnje nadopune“. I stizale su. Plamenac je tako trajno radio na svakom svom tekstu, praktički do tiska.

Plamenac je svoj prijepis dionica preostalih neobjavljenih moteta kao i snimku orguljskog *continua* iz berlinske Državne biblioteke, što je sve nakon mnogo godina „pronašao među svojim papirima“, stavio na raspolaganje tadašnjoj Jugoslavenskoj akademiji znanosti i umjetnosti

i njezinu članu Josipu Andreisu. Ta pojedinost svjedoči o Plamenčevoj širokogrudnosti. Zadovoljio se time da objavi novo izdanje najljepšeg dijela Lukačićeve zbirke (jedanaest moteta). Komplementarno je Andreis pripremio neobjavljenih Šesnaest moteta, tako da su oba izdanja objedinila svih 27 Lukačićevih moteta. Poslije je original Lukačićeva djela pronađen u Krakovu, a izdanje cjelokupne zbirke priredio je Ennio Stipčević. Unatoč Plamenčevu zalaganju, njegova želja da objavi novo, ispravljeno izdanje, nije se ostvarila. Ni novi predgovor ni nadopune nikad nisu stigle do tiskare, pa je novo izdanje svedeno na reprint staroga. Nije nam poznato kako je Plamenac reagirao na taj propust.

Kao što je u grčkome mitu božica Atena u punoj ratnoj spremi iskočila iz Zeusove glave, tako je Plamenac već s prvim skladbama nastupio kao gotov, formiran skladatelj. No kretao se neočekivanim, nepredviđenim putanjama – od avangarde do neonacionalnih obradbi folklor.

Od njegovih malobrojnih skladbi rani se dio priključuje glazbenoj moderni: neobarokna klavirska *Gavota*, sklada-

Koncert održan potkraj 1935. u Hrvatskom glazbenom zavodu u Zagrebu, kao rezultat Plamenčeva istraživanja muzikalija u domaćim i inozemnim arhivima, od povijesne je važnosti. Tom je prilikom predstavio petoricu skladatelja renesanse i ranog baroka: Vinka Jelića, Ivana Marka Lukačića, Tomu Cecchinija, Andriju Patricija i Julija Skjavetića

na 1912. u Beču (rukopis); *Trois poemes de Ch. Baudelaire* (skladano 1914, objavljeno 1915, izvedeno 1916, djelomice u atonalitetnom ekspresionizmu); *Dvije stare dubrovačke pjesme* iz 1914. za mješoviti zbor, skladane 1914, objavljene 1915. i *Gudački kvartet* iz 1915, izveden 1916. (izgubljen). Novonacionalnom smjeru pripada *Pjesma od Kanaanskog veselja* za ženski zbor i orkestar / ili klavir iz 1918, izvedena u Zagrebu iste godine i 1945. u New Yorku; a vjerojatno i izgubljena *Uvertira za orkestar* (1923).

Plamenac je stupio na skladateljsku scenu u doba novih stvaralačkih nastojanja, kulta „mladih“ i Proljetnog salona te profesionalizacije glazbenog života. Uz djela Berse, Hatzea i Dore Pejačević njegov opus konstituirao hrvatsku glazbenu modernu. Za *Gudački kvartet* to se može zaključiti samo iz sačuvanih kritika. A zatim je uslijedilo „obraćenje“ (slično kao kod Pavla Markovca, Svetislava Stančića i poslije Krste Odaka); *Pjesma od Kanaanskog veselja* temelji se na izvornoj narodnoj pjesmi u zapisu Franje Ksavera Kuhača; vjerojatno je slična i izgubljena *Uvertira*. Znak nemirnih, prijelomnih vremena obilježio je i druge. Josip Hatze svoja je najbolja djela ostvario u mladenačkim godinama, Bersa je nakon dolaska u Zagreb prestao skladati, Baranović je u kasnijim godinama izgubio mladenačku vibratnost i stagnirao. Ne znamo kako bi se bio razvijao glazbeni izričaj Dore Pejačević, jer je 1923. umrla u 39. godini, na vrhuncu majstorstva.

Kao muzikolog Plamenac je istraživao ponajprije europsku srednjovjekovnu, renesansnu i ranobaroknu glazbu. Na tom je području stekao ugled jednog od vodećih svjetskih autoriteta.

Već prvo važno muzikološko djelo Dragana Plamenca, izdanje dvaju svezaka misa i misnih stavaka flamanskog skladatelja 15. stoljeća Johannes Ockeghema, kapitalnog je značenja. Objavljeno je 1927. i 1947, a poslije su se pojavile i ispravljene edicije.

Ipak, svoje životno djelo – izdanje Ockeghemovih moteta i *chansona* (tema njegove doktorske disertacije) – koje bi kao III. svezak, uz dva sveska misa, zaokružilo opus nizozemskog skladatelja, Plamenac nije dovršio. Samokritičnost, perfekcionizam, skepsa, nužnost novog pristupa, svijest o mladima koji nadolaze?

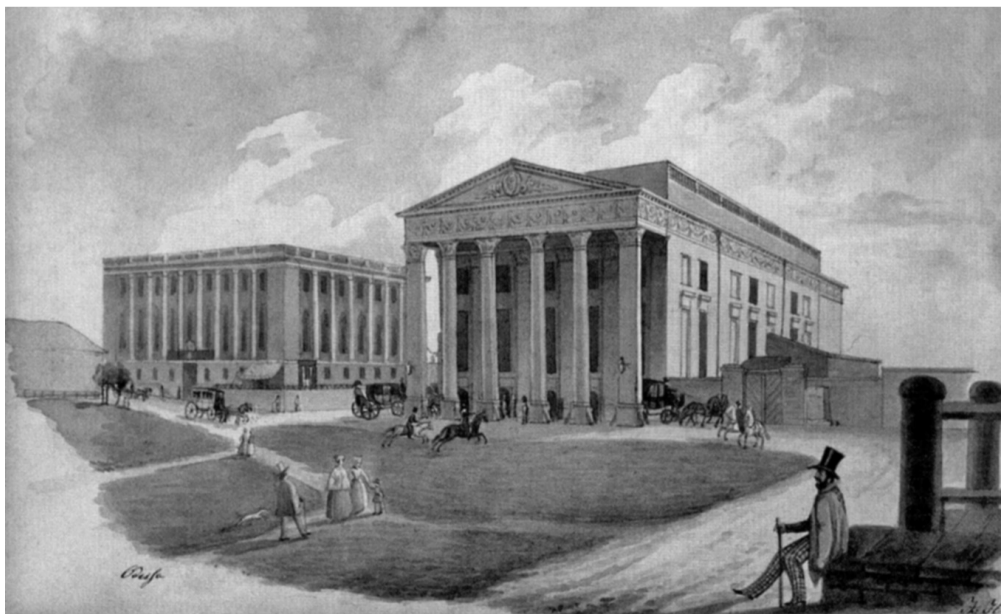
Za bavljenje izvorima rane glazbe potrebna je posebna znanstvenička sprema. Plamenac ju je imao, a osim toga, na svakom je izvoru radio dugo, strpljivo, osvjetljavajući detaljno sve aspekte djela. Obično bi priredio njegovo suvremeno notno izdanje (uz faksimil originalne notacije), a uz to i opsežnu znanstvenu studiju o djelu. Tako je objavio glazbu za instrumente s tipkama iz 14. i 15. stoljeća iz čuvenog zbornika *Codex Faenza 117*: tu je pokazao da se nepotpisani instrumentalni repertoar u kodeksu temelji na vokalnim djelima, pa ih je čak i identificirao.

Niz sličnih izdanja i rasprava o izvorima rane glazbe, pohranjenima u bibliotekama i arhivima ne samo zapadne nego i istočne Europe, kamo je među prvima odlazio nakon Drugoga svjetskog rata, upotpunjava bogatu Plamenčevu bibliografiju. Njegovi izvještaji s terena odišu uzbuđenjem zbog otkrića i radošću zbog novih spoznaja.

Važna notna izdanja i znanstvene rasprave Plamenac je posvetio hrvatskoj ranoj glazbi. Nakon izdanja Lukačićevih moteta Plamenac je objavio opsežnu raspravu o Tomi Cecchiniju, koji je u prvoj polovini 17. stoljeća djelovao kao kapelnik stolnih crkava u Splitu i Hvaru. Potom je otkrio i predstavio javnosti pravu rijetkost: hvarsku violinisku tabulaturu sa zapisima starih međunarodnih plesova koji su očito bili u uporabi i u Dalmaciji. Izgubivši nakon naglog odlaska u SAD kontakt sa svojom bogatom bibliotekom i arhivom Plamenac je na dulje vrijeme prekinuo objavljivanje studija o ranoj hrvatskoj glazbi, ali je i dalje tragao za njezinim skladateljima i njihovim djelima.

Danas bismo se mogli zapitati, kako bi izgledala hrvatska muzikologija, da je Plamenac ostao u Zagrebu? Sigurno bi se razvila i afirmirala ranije, i ne bi morala proći trnoviti put kojim je trebalo ići kako bi se u Zagrebu tek nakon 1969/1970. – osnutkom katedre, instituta i znanstvenih časopisa – otvorile mogućnosti njezine modernizacije: kroz interdisciplinarnost, timski rad i integraciju istraživačkog i pedagoškog rada.

Na kraju bogatoga stvaralačkog puta obolio je od karcinoma. Terminalna bolest odvela ga je u Nizozemsku, natrag prema sredini njegovih prvih muzikoloških interesa. Ondje su ga, u gradiću Ede, njegovali prijatelji, ondje je i umro 15. ožujka 1983. Prema posljednjoj želji, pepeo su mu prosuli u more. Tako se zatvorio krug jednog iznimnog života. Na spomeniku iznad grobnice obitelji Siebenschlein u arkadama na zagrebačkom Mirogoju, gdje počivaju njegovi roditelji, uklesano je i njegovo ime, kao znak sjećanja na čovjeka koji je hrvatsku ranu glazbu i znanost o njoj, muzikologiju, poveo prema međunarodnom priznanju.

Prva zgrada nacionalne opere u Odesi (1810.)

Tajne identiteta

Rasadnik glazbenih virtuoza

Piše Ivana Peruško

Tri su umjetnosti utjecale na *genius loci* ukrajinske Odeše u 20. stoljeću. Gangsteri i triksteri s odeskih ulica pretočeni su u besmrtnu junake svjetske književnosti (Benja Krik Isaka Babelja te Ostap Bender Iljfa i Petrova), a zahvaljujući *Oklopnjači Potjomkin* Sergeja Ejzenštejna Potjomkinove stube (u nas pogrešno transkribirane kao Potemkinove) postale su simbol filmske Odeše. Priču o trećoj umjetnosti, točnije povijest glazbene Odeše, valjalo bi započeti od njezina arhitektonskoga blaga – Nacionalnoga akademskog kazališta opere i baleta (Одеський національний академічний театр опери та балету), neobaroknoga bisera na obali Crnoga mora. Kada je čuveni mađarski violinist i profesor Leopold Auer ustvrdio da je Odesa jedan od najljepših europskih gradova, koji zapravo više podsjeća na talijansku Genovu nego na ruske gradove s kojima ima malo toga zajedničkoga, bio je u pravu, i to ponajprije kada je riječ o arhitekturi. Zagreb i Odesa, u tom smislu, imaju važnu poveznicu – zvjezdani atelijer Fellner & Helmer, odnosno slavne bečke arhitekta Ferdinanda Fellnera i Hermanna Helmera, arhitekta-

Premda se Utjosov i Gershwin nikada nisu upoznali, osim Odeše i jaza, među njima postoji još jedna sličnost. Baš poput Utjosova, ni Gershwin nije bio stvoren za klasično obrazovanje pa je i on napustio školu kao petnaestogodišnjak

izumitelje modernoga teatra – kako ih naziva Krešimir Galović u članku *Prve globalne arhitektonske zvijezde* (Vijenac, 2001) – koji su zaslužni za neke od najljepših svjetskih kazališta i koncertnih dvorana (od Brna, Rijeke i Praga do Beča, Budimpešte, Berlina i New Yorka). Upravo je čuveni dvojac odgovoran za Nacionalno kazalište opere i baleta u Odesi (1884/87), ali i za Hrvatsko narodno kazalište u Zagrebu (1894/95). Ipak, samo je zgradu Opere u Odesi časopis *Forbes* 2008. uvrstio na popis jedanaest najzanimljivijih zdanja Istočne Europe.

Možda je tomu pridonijela i neobična povijest zgrade koja je prvi put bila izgrađena početkom 19. stoljeća, kada je izgledala posve drukčije nego što izgleda danas. Prvo je zdanje projektirao službeni arhitekt Odeše, Talijan Francesco Frappoli, 1804, a potom je velike promjene u nacrt unio francuski arhitekt Jean-François Thomas de Thomon. Neoklasicističko Nacionalno kazalište opere u Odesi otvorilo je vrata 1810. godine. Upravo je tu prvobitnu Operu opjevao A. S. Puškin u romanu *Jevgenij Onjegin* (transl. *Evgenij Onegin*), točnije u izbačenim dijelovima desetoga pjevanja romana pod naslovom *Od lomci iz Putovanja Onjeginova*. Njihov je prvi hrvatski prijevod podario Ivan Trnski 1881. godine: „Al je veče, nastup tmuni / Operu nam red pohodit / Sve j' opojit vješt Rosini / Svoj Evropi jak ugodit“, dok bi suvremeniji prijevod stihova bio otprilike ovakav: „Nastupila već je tama / U operu brže-bolje / Rossini sprema se nama / I naš Orfej – svi ga vole“.

Ipak, neobarokna zgrada Opere kakvu poznajemo danas, koja je postala jedan od prepoznatljivih simbola gradske arhitekture, izgrađena je na ostacima prve zgrade 77 godina poslije. Zašto? Stara je neoklasicistička zgrada gotovo do temelja uništena u velikom u požaru 1873, nakon čega je grad čuvenom bečkom dvojcu Fellner & Helmer povjerio zadatak da upravo u Odesi napravi svoje trinaesto kazališno zdanje, stilski križanac između talijanske renesanse i bečkoga baroka. Ali nesreća nije zaobišla ni to zdanje jer je 1925. novi požar zahvatio i oštetio dio krova te samu dvoranu, tako da je Opera podlegla još jednoj rekonstrukciji, no ovoga je puta ona bila znatno manja. Godinu poslije Nacionalnoj je operi sovjetska vlast dodijelila status akademskoga kazališta. Upravo se u unutrašnjosti kazališta, odnosno u samoj sceni i dvorani, možda krije najveće iznenađenje jer su one uređene i osmišljene u stilu francuskoga rokoka sa *stucco*-dekoracijama od prvoklasnoga zlata. Treba reći i to da je zahvaljujući neobičnom obliku scene akustika dvorane dovedena do savršenstva – čak i šapat na sceni navodno odjekuje u dvorani te se podjednako dobro čuje sa svakoga mjesta u gledalištu. Taj glazbeni hram koji je ugostio neke od najpoznatijih svjetskih opera (Rossinija, Donizettija, Puccinija, Verdija, Rubinstejna, Čajkovskoga i dr.) te koji je zahvaljujući prvome požaru u potpunosti primijenio izgled postavši kudikamo raskošnije i elegantnije zdanje, nekim je čudom preživio i ratna bombardiranja; pošteđen je njemačkih granata u vrijeme Drugoga svjetskog rata.

Glazbena Odesa na neki se način već na samu početku 20. stoljeća seli iz velebnih klasičnih zdanja na "ulicu", tražeći novo mjesto pod levantinskim suncem. Takva je, uostalom, i životna priča najpopularnijega odeskog glazbenika i zabavljača – Leonida Utjosova (translit. Utšov). Skromni dječak iz velike i skromne židovske obitelji iz Odeše, Lazar (translit. Lazar) Iosifovič Vajsbejn, zbog loših je ocjena izbačen iz srednje Ekonomske škole u dobi od svega četrnaest godina. Zatim se buduća sovjetska pjevačka zvijezda zaposlila u cirkusu, paralelno usavršavajući sviranje violine da bi naposljetku postao član Kazališta minijatura u Kremenčugu (koje je u narodu bilo poznato kao rusko-židovsko kazalište), gdje je i promijenio ime, pretvorivši se u Leonida Utjosova – kultnu figuru sovjetskih lakih nota, a potom i sovjetskoga jaza. Kada se vratio u Odesu, prije nego što će otputovati u Pariz i ondje otkriti jazz, Utjosov je u rodnome gradu bio rado viđen glumac i pjevač, a legenda kaže da je imao jako zaleđe. Jedan od njegovih najvažnijih zaštitnika i pokrovitelja navodno je bio zloglasni gangster Miška Japončik – isti onaj bandit kojim se Isak Babelj inspirirao za stvaranje Benje Krika, glavnoga junaka *Odeskih priča* (1931).

Iako je Odesu napustio 1920-ih preselivši se u Moskvu i postavši velika sovjetska pjevačka i glumačka zvijezda (proslavila ga je glavna uloga u prvome sovjetskom mjuziklu, kultnoj glazbenoj komediji *Veseli momci* Grigorija Aleksandrova 1934), svoj je grad opjevao u brojnim šlagerima, kao što su *Iz odeske čuze* (*S odesskoga kičmana*), *Na crnom moru* (*U črnog morja*), *Miška iz Odeše* (*Miška-odessit*), *Ah, Odeso moja* (*Ah, Odessa moja*). No Utjosov je u sovjetsku glazbenu povijest ušao, prije svega, kao ključna figura sovjetskoga jaza. Prilikom obiteljskog izleta u Pariz 1928. Utjosov je otkrio jazz, koji je potom prenio u rodnu Rusiju osnovavši prvi jazz-orkestar u zemlji 1929. godine. Nazvao ga je *Tea-Jazz*, što jasno ukazuje na njegov glavni cilj – spojiti kazališnu umjetnost s glazbom, odnosno ponuditi na sceni ondašnjeg lenjingradskog Malog opernog kazališta kazališni jazz-program. Rezultat je bio iznimno uspješan, pogotovo kada mu se pridružio židovski kompozitor Isak Dunajevski (translit. Dunaevskij) – također rodom iz Ukrajine – koji je za *Tea-jazz* obradio narodne ruske i ukrajinske pjesme u jazz-verziji, ali i stihove brojnih ruskih pjesnika. Treba svakako napomenuti da posrijedi nije bio tipičan jazz, nego kudikamo komercijalnija verzija namijenjena masovnom auditoriju. Najtočnije je reći da je to bila Utjosovljeva modifikacija jaza prilagođena sovjetskim slušateljima, a kritičari su ga prozvali *pjevnim jazzom* (*pesennyj džaz*) – radilo se o popularnoj glazbi, tzv. lakim notama u jazz-ruhu.

Još su zanimljivije Utjosovljeve crtice koje otkriva u autobiografiji *Hvala, srce* (*Spasibo, serdce*, 1976) o samoj povijesti jaza, odnosno njegovoj interpretaciji te povijesti, u kojima važnu ulogu igra upravo Odesa: „Baš poput siromašnih glazbenika iz Odeše ni u Americi se Crnci nisu služili notama, nego su slobodno i nadahnuto obrađivali poznate melodije. U New Orleansu bilo je veliko mnoštvo takvih sastava. Od onih iz Odeše razlikovali su se jedino po instrumentima. Svirali su na svojem nacionalnom instrumentu bendžu, ali i na saksofonu, trubi, trombonu i mnogom drugom. (...) Takva je slobodna improvizacija bila tipična za narodne amaterske sastave kojima je bila svojstvena prven-

stveno ljubav prema glazbi i mašti, a u manjoj mjeri glazbena obrazovanost. U Americi su se takvi sastavi stali brzo širiti po zemlji i stekli su naziv njuorlinski. U nas se ne zovu odeski samo zato što je razvoj naše estradne glazbe išao drugačijim putem. Kada smo se napokon vratili toj slobodnoj improvizaciji u glazbi, ona se u nas uvriježila pod stranim nazivom *diksilend* (...) Opet sam se uvjerio koliko je Odesa jedinstvena“ (1976: 25).

Iako su Utjosovljeve pretpostavke o Odesi kao pradomovini jaza očigledno više plod mašte – kako je on sam opisao amaterske glazbenike – nego obrazovanosti i znanja, neosporiv je podatak da otac američkoga jaza George Gershwin po majčinoj strani vuče korijene iz Odeše. Američki glazbeni virtuoz, pijanist i kompozitor rodio se 1898. u Brooklynu kao Jacob Gershwin u obitelji židovskih emigranata – oca Morrisa (Mojše) Gershwina (Geršovića), koji je u Americi pobjegao iz Sankt Peterburga, te majke Roze Bruskinine iz Odeše. Premda se Utjosov i Gershwin nikada nisu upoznali, među njima postoji – osim Odeše i jaza – još jedna sličnost. Baš poput Utjosova, ni Gershwin nije bio stvoren za klasično obrazovanje pa je i on napustio školu kad je napunio petnaest godina. Ako je Utjosov postao sovjetski idol, Gershwin je pak stekao svjetsku slavu postavši jedan od najvažnijih američkih kompozitora svih vremena, koji je vješto spajao jazz s klasičnom i popularnom glazbom, mjuziklom i drugim žanrovima. *Rhapsody in Blue*, arija *Summertime* za operu *Porgy i Bess*, koja je potom postala jedan od najpoznatijih jazz-standarda, a izvodili su je gotovo svi – A. Mitchell, L. J. Norman, S. Cooke, J. Joplin, L. Armstrong i E. Fitzgerald te

Rus u duši i Francuz po odgoju:
Serge Gainsbourg

Imidž Odeše zasniva se ponajprije na popularnoj kulturi u kojoj se sve vrti oko humora, ali očigledno je da postoji i odeska škola klasične glazbe. Jer u tom gradu su odrasli veliki sovjetski pijanisti Svjatoslav Richter i Emilj Gileljs. Ključna odrednica odeske škole violine upravo je židovsko podrijetlo njezinih predstavnika, odnosno siromaštvo koje je, kako objašnjava Volkov, u kombinaciji s ambicioznošću i upornošću za uspinjanjem na društvenoj ljestvici zaslužno za svjetski uspjeh prvih violina iz Odeše

mnohi drugi – samo su neka djela zahvaljujući kojima se Gershwinu isplatilo napuštanje klasičnoga obrazovanja. Ipak, za nas je važna manje poznata, a možda čak i netipična Gershwinova kompozicija, koju je zajedno s bratom Irom skladao 1921. i koju su navodno obožavali zajedno izvoditi na privatnim slavljinama, pogotovo kad bi se na njima pojavili emigranti kojima je veseli pjesmuljak bio i namijenjen. Riječ je o pjesmici *Mischa, Jascha, Toscha, Sascha* (1922) posvećenoj Mischi Elmanu (Miša Eljman / transl. El'man), Jaschi Heifetzu (Jaša Hejfec), Toschi Seidelu (Toša Zajdelj / transl. Zajdel') i Saschi Jacobsenu (Saša Jakobsen), ali i već spomenutom profesoru violine Leopoldu Aueru. U pitanju su četvorica velikih američkih violinista ruskih korijena, od kojih čak dvojica potječu iz Odeše – Mischa Elman i Toscha Seidel.

Iako su sva četvorica izabrala Ameriku da im bude domovina, odskočna im je daska svima bila ista; za njihove je prve prave glazbene korake zaslužan osnivač ruske škole violine (u Sankt Peterburgu), profesor Auer, također jedan od junaka pjesme: „We all began to play the fiddle / In darkest Russia / When we began / Our notes were sour / Until a man / Professor Auer / Set out to show us, one and all / How we could pack them in / In Carnegie Hall (Svi smo stasali uz violin / U mračnoj Rusiji / Gdje smo počeli / Naše su note bile gorke / Sve dok nam netko / Professor Auer / Nije napokon pokazao / Kako da ih spakiram / Za Carnegie Hall). Međutim, za humoristički aspekt Gershwinove pjesme nije toliko zaslužna *mračna Rusija* koliko njihovo židovsko podrijetlo: „Temperamental Oriental / Gentlemen are we / Mischa, Jascha, Toscha, Sascha (...) We're not high-brows, we're not low-brows / Anyone can see / You don't have to use a chart / To see we're Hebrews from the start“ (Temperamentna gospoda / S Istoka smo mi / Mischa, Jascha, Toscha, Sascha (...)) Ni intelektualci, ni bedaci / Jasno je k'o dan / Ne treba ti karta / Da vidiš da židovski smo klan).

Glazba je oduvijek bila važan dio identiteta Odeše. Njezini su violinisti ondje činili svoje prve glazbene korake, i to zahvaljujući eminentnom violinistu i još poznatijem pedagogu Pjotru Stoljarskom (translit. Pjotr Stoljarskij), a potom bi na usavršavanje morali ili u Sankt Peterburg (kod L. Auera) i Moskvu ili u Beč, odnosno na Zapad. No Odesa je uistinu bila rasadnik glazbenih virtuozna, ponajprije violinista, koji su potom pokorili svijet, o čemu je čak pisao i Babelj. Potvrdio je ispravnost te tvrdnje i rusko-američki kulturolog i muzikolog Solomon Volkov podsjetivši da jedan od najvećih svjetskih violinista 20. stoljeća, Nathan Milstein (rus. Natan Milštejn / Milštehn, odnosno Nusin Milštejn), također potječe iz siromašne židovske obitelji iz Odeše, baš poput sovjetskoga virtuozna Davida Oistrakha (rus. David Ojstrah), dvostrukog dobitnika *Grammyja* (1970. i 1974). Iz Odeše potječe i Jacques Gordon, američki violinist i nekadašnji ravnatelj Simfonijskog orkestra u Hartfordu. Milstein i Oistrakh prve su glazbene korake napravili zahvaljujući kultnome Stoljarskom, o uspješnosti kojega je Milstein ovako pri-

povijedao Volkovu: „Stoljarski je osnovao glazbeni kolhoz, samo što je njegov, za razliku od drugih, zapravo bio uspješan.“ Iako se imidž Odesa zasniva ponajprije na „nisko“, odnosno popularnoj kulturi, u kojoj se sve vrti oko humora, očigledno je da postoje svi preduvjeti da se piše i o odeskoj školi violine ili ozbiljne (klasične) glazbe jer u Odesi su odrasli veliki sovjetski pijanisti Svjatoslav Richter i Emilj Gilels (transl. Ėmil' Gilel's). Ključna odrednica odeske škole violine upravo je židovsko podrijetlo njezinih predstavnika, odnosno siromaštvo koje je – kako objašnjava Volkov – u kombinaciji s ambicioznošću i upornošću za uspinjanjem na društvenoj ljestvici zaslužno za svjetski uspjeh prvih violina iz Odesa.

Priča o glazbenoj Odesi mnogo je više od priče o klasičnoj glazbi i prvim violinama koje su očarale Zapad. Popis glazbenika koji odande vuku korijene zbilja je velik, no ipak valja izdvojiti nekoliko najvažnijih imena, poput Louisa Wolfea Gilberta, koji se već kao mladić doselio u New York iz Odesa, gdje je napisao tekst za pjesmu *Ramona* (1928), prvu filmsku skladbu uopće. Američki pjevač Joe Dasina, koji je 1970-ih postao velika francuska zvijezda jer je pjevao na francuskom jeziku, također potječe iz Odesa, koju je njegov djed napustio i otišao trbuhom za kruhom u SAD. Kada je posrijedi popularna i rock-glazba, Odesa se može pohvaliti dvojicom velikana koji vuku podrijetlo upravo iz te židovske kolijevke glazbe. Prvi je Serge Gainsbourg (pravo ime Lucien Ginsburg) – francuski šansonijer, glazbenik, redatelj i provokator, *enfant terrible* francuske scene te autor petstotinjak pjesama koje su interpretirali glazbenici diljem svijeta. Iako su njegovi biografi bili zdvojni oko njegova podrijetla (neki su govorili da Gainsbourgov otac potječe iz Feodosije, dok su drugi tvrdili da je iz Sankt Peterburga), ispostavilo se da je pijanist, kompozitor i umjetnik Josif Ginzburg (Joseph Ginsburg) pripadao Aškenazima iz Odesa, a da je u Sankt Peterburgu stekao glazbeno obrazovanje, nakon čega je emigrirao

u ondašnji Carigrad, pa u Pariz. Ruski su mediji ponosno isticali da je njegov sin, čuveni Serge Gainsbourg, za sebe govorio da je Rus u duši i Francuz po odgoju. Drugi je jedan od najvećih glazbenika 20. stoljeća, kulturni američki kantautor Bob Dylan, odnosno Robert Allen Zimmerman. Dok su Dylanovi djedovi s majčine strane u Ameriku emigrirali kao litavski Židovi, njegovi su djedovi s očeve strane – Zigman i Anna Zimmerman (rus. Cimerman) – u Sjedinjene Američke Države došli bježeći od strašnoga pogroma Židova u Odesi 1905.

Ipak, Odesu su opjevali i proslavili glazbenici koji s njom nisu imali nikakve rodbinske veze. Barry, Robin i Maurice Gibb – trojica braće odrasle u Australiji iako su rodom iz Engleske, u koju su se potom i vratili, šezdesetih su godina postali međunarodna rock-senzacija poznata kao *Bee Gees*. Njihova je pjesma *Stayin' Alive* iz kultne filmske uspješnice *Groznica subotnje večeri* (*Saturday Night Fever*) 1977. postala disko-himna te jedan od njihovih najpamtljivijih hitova (uz singl *How Deep Is Your Love*) kojim se taj rock-sastav vinuo na sam vrh svjetske glazbene scene sedamdesetih godina. Danas pak neki kritičari tvrde da je sastav *Bee Gees* najbolji album snimio zapravo potkraj šezdesetih godina; bio je to njihov dvostruki album *Odesa* (*Odessa*, 1969). Uspjeh toga progresivnoga te gotovo barokna rock-albuma možda je izostao kod slušatelja *srednje struje*, ali to nipošto ne umanjuje ljepotu i simboliku pjesme *Odessa* (*City On The Black Sea*, 1968), koja otvara taj neobični album. Barry Gibb i sam je priznao da je publika bila zbunjena čuvši njihov eklektični pokušaj sinteze barokne i klasične glazbe, opere, rocka i popa koji doseže vrhunac upravo u spomenutoj pjesmi u kojoj muškarac koji je preživio brodolom britanskoga broda (zvao se Veronica) oplakuje svoju nestalu ženu Odessu, kojoj se izgubio svaki trag: „Odessa / How strong am I? / Odessa / How time goes by“ (Odesa / Koliko mi je ostalo snage / Odesa / S godinama koje prolaze).

80. obljetnica rođenja: Robert Fischer

Kralj šahovske igre

Piše Jaroslav Pecnik

Robert Bobby Fischer, svjetski prvak od 1972. do 1975. nije bio samo genijalan šahist, možda najveći u povijesti te drevne igre, već i čovjek koji se u vrijeme hladnog rata SAD-a i SSSR-a, dakle između kapitalističkog Zapada i socijalističkog Istoka, dosljedno sukobio s obama suprotstavljenim političkim blokovima. Kao izraziti individualist grozio se svake ideološke indoktrinacije i(li) domestikacije i pokušaja uvlačenja u njihove međusobne politikantske igre. Bio je i prvi šahist koji je nakon trideset godina prekinuo neprijepornu dominaciju sovjetskih igrača na međunarodnom planu. A budući da je želio igrati i živjeti po svojim, mnogima neobičnim pravilima, za koje se strastveno zalagao, dakle zbog svoje „neprikladnosti“, stalno je nailazio na poteškoće, kako na domaćoj, tj. američkoj sceni, tako i u odnosima s Međunarodnom šahovskom federacijom (FIDE), u kojoj su najveći utjecaj imali Sovjeti. Tijekom karijere Fischer je neprestano nailazio na brojne prepreke, podmetanja i nerazumijevanja. Dok su ga jedni smatrali istinskim genijem, ali nepredvidivim u svakodnevnom životu, drugi su ga proglašavali ekscentrikom, isključivom osobom koja ni o čemu drugom ne vodi računa osim o vlastitom probitku i zaradi. Sovjeti su bili svjesni njegove iznimne šahovske snage i strahovali su, kako se pokazalo s pravom, da im može preuzeti primat i zasjesti na šahovski tron, a u vrijeme blokovskog nadmetanja i šah je bio predmet političke borbe velesila. Upravo stoga Fischer se i našao u žrvnju političkih igara velikih; nesporno čudak teške naravi, ali dosljedan svojim životnim principima, sukobio se sa svima, na koncu i s onima koji su ga simpatizirali i podupirali, ogorčen što ga, po njegovu mišljenju, nitko ne želi shvatiti niti uvažiti zahtjeve koje je smatrao bitnim za unapređivanje, popularizaciju i afirmaciju šaha. Razočaran okolinom u nekoliko se navrata povlačio iz šahovske arene, ali kada bi se barem djelomice ispunili neki od njegovih zahtjeva, vraćao se još jači i suvereno dominirao na turnirima i natjecanjima. Zahvaljujući Fischeru šah je privukao globalnu pozornost i kada god se danas povede rasprava o tome tko je (bio) najveći igrač u povijesti šaha, gotovo se svi unisono slažu da je to bio genijalni Amerikanac židovskih korijena. Samo zahvaljujući njemu u šahu su se počeli „vrtjeti“ veliki novci, honorari igračima na turnirima znatno su porasli, a on je sam unio toliko novina u igru da je teško pretpostaviti da će ga u tome netko nadmašiti. Kao nitko prije, a ni poslije njega, Fischer je postao globalna šahovska ikona; mnogi su ga obožavali, ali još je veći broj osuđivao njegove često naizgled nepravedne i nepredvidive akcije i postupke, ali svi su se slagali da je bio i ostao jedinstven i neponovljiv kralj šahovske igre.

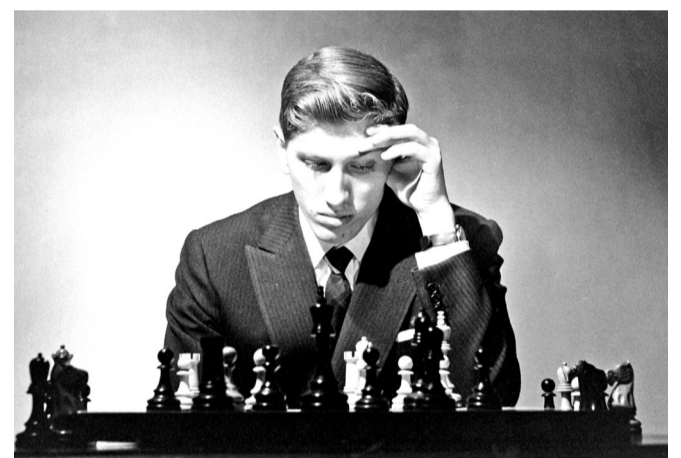
Šah je Fischeru bio više i od sama života, beskrajno mu je bio posvećen i odan i osim šaha u njegovu životu ništa nije postojalo, niti bilo važno. Satima je, iz dana u dan, i tako godinama, pomno analizirao na tisuće partija, a u

glavi je „nosio“ fascinantno broje kombinacija i pamtio nevjerovatan broj najvažnijih partija šahovskih velikana i to do najsitnijih i najsuptilnijih detalja. Posjedovao je silnu energiju koja je bila sva usredotočena na igru, tako da je čuveni argentinski velemaistor Miguel Najdorf zadivljen zaključio: „Ponekad mi se činilo da nema ničeg što već nije vidio, sistema koji nije proučio, partije koju nije analizirao. Doslovno je znao za svaku partiju objavljenu u prestižnim šahovskim publikacijama, ali ono što je nevjerovatno, pratio je i šahovske rubrike po provincijskim sovjetskim novinama i tako se neprestano usavršavao. Bio je beskompromisni borac, kako u šahu tako i u životu, nikada nije kalkulirao, a zbog moralnih principa kojih se dosljedno držao često je radio i na vlastitu štetu. Ali tih se pravila nije odricao ni u svakodnevnom životu, ni u šahu: njegove su partije, uostalom kao i način života, bile bitke do golih kraljeva u doslovnom smislu te riječi.“

To zorno ilustrira nedavno prikazana globalno popularna Netflixova serija *Damin gambit* nastala po istoimenoj knjizi (iz 80-ih minulog stoljeća) Waltera Trevisa, u kojoj je u liku junakinje Beth Harmon autor želio ukazati na neravnopravan položaj žena u muškom svijetu šaha,

Znao je za svaku partiju objavljenu u uglednim šahovskim publikacijama, ali ono što je nevjerovatno, pratio je i šahovske rubrike po provincijskim novinama i tako se neprestano usavršavao. Bio je beskompromisni borac u šahu i u životu, nikada nije kalkulirao, a zbog moralnih principa kojih se držao često je radio i na vlastitu štetu, zaključio je o Fischeru argentinski velemaistor Miguel Najdorf

ali i razbiti silne stereotipe, mit o njihovoj šahovskoj inferiornosti. Kao predložak liku glavne junakinje piscu je poslužio lik Vere Menčik, slavne šahistkinje koja se ravnopravno nosila s muškim velemaistorima, ali prije i iznad svega život, usud i igra Bobbyja Fischera, jednog od prvih među šampionima koji se bez zadržke suprotstavio diskriminaciji žena u šahu. Sličnosti između Fischera i Trevisove junakinje bile su očevide: oboje su bili talenti bez formalnoga šahovskog obrazovanja, potjecali su iz disfunkcionalnih obitelji i oboje su patili od sličnih tegoba; Beth je bila ovisnica o tabletama, slično kao i Bobby,

Najveći od najvećih: Robert Bobby Fischer

i nosili su brojne traume iz djetinjstva. Trevis se poslužio i likovima Borisa Spaskog i Anatolija Karpova, glavnih Fischerovih suparnika, i spojivši dva lika oblikovao je Vasilija Borgova, fiktivnoga svjetskog šampiona i opaka protivnika junakinje *Damina gambita*.

Robert James Fischer rođen je u Chicagu 9. ožujka 1943. Otac Hans-Gerhardt Fischer bio je njemački biofizičar (rođen u Berlinu), a majka Regina Werder poljska Židovka rođena u Švicarskoj, a po dolasku roditelja u SAD, odrastala je u St Louisu u Missouriju. Godine 2002. u *The Philadelphia Inquireru* pojavio se članak (autori P. Nichols i C. Benson) u kojem se tvrdilo da je Bobbyjev biološki otac zapravo Paul Nemeny, mađarski fizičar židovskih korijena. Kako god bilo, izvjesno je da je brak Regine i Hans-Gerhardta (sklopljen 1938) trajao osam godina, a kada je Bobby imao dvije i njegova sestra Joan šest godina, otac ih je napustio i nikada ga više nisu vidjeli.

Sva skrb o odgoju djece pala je na majčina leđa, a sin ju je obožavao. Bila je poduzetna i energična žena. Iako je potjecala iz siromašne radničke obitelji (otac joj je bio krojač), sama, bez ičije pomoći 1932. uspjela je ishoditi sovjetsku stipendiju za studij medicine u Moskvi, gdje se i školovala od 1933. do 1938. Po svršetku studija vratila se u SAD, ali američke vlasti nisu priznale „komunističku“ liječničku diplomu, tako da je dugo vremena radila kao bolničarka, a poslije i nastavnica. Ona je Bobbyja upoznala s tajnama šaha i naučila ga ruski, što mu je poslije jako pomoglo jer je mogao pratiti i proučavati sovjetsku šahovsku literaturu, svakako najvažniju na tom području. Kako bi se po američkim standardima pokušala dokolovati za liječnicu, preselila se s djecom u New York i 1949. smjestila u Brooklyn, židovski kvart gdje se Bobby kao sedmogodišnjak upisao u šahovski klub Manhattan. Kada je navršio trinaestu, svima je bilo jasno da je riječ o nesvakidašnjem talentu i stoga mu je majka našla šahovskog instruktora Johna Collinsa, koji je bio učitelj poznatim američkim šahistima, primjerice Robertu Byrneu i svećeniku Williamu Lombardyju. Bobby je poslije često isticao Collinsove zasluge za njegov razvoj, ali je i naglašavao da mu je bio uzor u moralnom smislu i do konca života smatrao ga je drugim ocem.

Fischer je pohađao Erasmus Hall High School, bio je povučen i nezainteresiran za nastavu. Zanimljivo, jedna

od malobrojnih osoba s kojima se u školi družio bila je buduća slavna američka glumica Barbara Streisand. S napunjenih šesnaest godina napustio je školu i odlučio profesionalno se posvetiti šahu. Majka ga je u tome podržala, uostalom kao što ga je podupirala u svim njegovim odlukama, a on joj je istom mjerom uzvraćao. Naime, kada se Regina konačno, početkom 70-ih, izborila za „pravu“ liječničku specijalizaciju u Zapadnoj Njemačkoj, a potom i u Engleskoj (gdje je na praksi upoznala Cyrila Pustana, za kojeg se poslije i udala), po povratku u SAD kao antiratna aktivistica sudjelovala je u demonstracijama protiv rata u Vijetnamu, a potom bila i uhićena. Po izlasku iz pritvora novinari su je pitali da li Bobby dijeli njezina „lijeva“, socijalistička gledišta, na što je odgovorila: „Ne, on je principijelan čovjek, drži do svoje židovske vjere, ali razumije moje poglede i prezire ljude koji mijenjaju mišljenja.“

Prvi veliki šahovski uspjeh ostvario je 1956, kada je pobijedio na juniorskom prvenstvu SAD-a, a iste je godine na seniorskom šampionatu podijelio četvrto mjesto. Na čuvenom Rosenwal Trophyju odigrao je „partiju stoljeća“ protiv Donalda Byrnea, koja se i danas smatra biserom drevne igre. S dvanaest godina osvojio je titulu nacionalnog majstora, a početkom 1958. (s četrnaest) osvojio je prvenstvo SAD i postao najmlađim američkim prvakom, a ujedno je i osvojio titulu internacionalnog majstora. Tom se pobjedom kvalificirao za međuzonski turnir u Portorožu, kojim je osigurao sudjelovanje u borbi za titulu svjetskog šampiona. Fischer, petnaestogodišnjak, bio je najmlađi sudionik turnira; svi su već znali da je riječ o iznimno darovitu dječaku, ali malo tko mu je davao šanse za uspjeh. Na opće iznenađenje podijelio je peto i šesto mjesto i plasirao se za daljnje borbe. Uz to, osvojio je, kao dotad najmlađi u povijesti šaha, i titulu velemajestora i dugo ga nitko nije nadmašio, tek je nedavno to uspjelo Indijcu pod američkom zastavom, Abhimanyuju Mishri, koji je postao velemajestor kao trinaestogodišnjak. Pred turnir kandidata Fischer je više nego uspješno sudjelovao na brojnim turnirima (Mar de Plata, Santiago de Chile, Zürich), tako da je raspršio sve sumnje da je njegov uspjeh u Portorožu bio slučaj. Ipak, na turniru kandidata u Beogradu 1959. do nogu ga je potukao Mihail Talj (o kojem je uvijek s poštovanjem i simpatijama govorio), nakon toga zaredali su brojni turniri s promjenjivom srećom, ali njegov je napredak bio snažan i svima vidljiv. Veliku je pozornost američke publike, ali i čitavog svijeta, privukao Fischerov meč s legendom američkog i svjetskog šaha Samuelom Reshevskym planiran u šesnaest partija, a sponzorirala ga je Jacquin, supruga slavnoga violončelista Grega Pjatigorskog. Nakon odigranih jedanaest partija (sve remi) Bobby je prekinuo meč, jer su organizatori tražili promjenu pravila, na što on nikada nije pristajao. Tražio je da se dogovorena pravila ne mijenjaju i da se dosljedno poštuju. Takvi i slični scenariji poslije su se često ponavljali na brojnim turnirima diljem svijeta, no Fischer je bio nepopustljiv, a posebice je neumoljiv bio kada bi organizatori počeli s ucjenama. Tada je oštro reagirao, otvoreno i bez pardona upirući prstom u krivce i nimalo ne vodeći računa o pravilima (malo)građanske etikete i „pristojnosti“.

Turnir na Bledu (1961) Fischeru je bio važan jer je prvi put u karijeri uspio nadigrati Talja, i jedini od sudionika nije doživio poraz od sovjetskih igrača. Iduće se godine ponovo plasirao na međuzonski turnir u Curaçau, gdje je slovio za favorita. Iako je završio tek na četvrtom mjestu, više nije bilo dvojbe da je Bobby postao najjači svjetski nesovjetski igrač. Kako su na turniru od osam igrača petorica bili sovjetski šahisti, Fischer je upozoravao na njihovu neprihvatljivu praksu da se unaprijed dogovaraju i međusobno si pogoduju rezultatima, a sve kako bi ga izbacili iz daljeg natjecanja, svjesni koliko ih opasno ugrožava. Na te optužbe mnogi su odmahivali rukom, a premda su se poslije pokazale istinitim, FIDE i sovjetska šahovska federacija nisu reagirale. Usprkos tome nepošten pristup igri nije onemogućio Bobbyja u strelovitu usponu prema vrhu, ali je rezultirao opsesijom da svi sovjetski igrači sudjeluju u zavjeri protiv njega, što se recimo za Talja i Spaskog nikada nije utvrdilo – bili su za to preveliki igrači i moralni ljudi.

Stalni strah od zavjera naveo je Fischera da pomoć potraži u vjeri. Pridružio se Worldwide Church, religijskoj sekta katastrofičara koja je nagovještavala skoriji kraj svijeta. Neko je vrijeme vrhovni svećenik samoproglašene crkve Herbert Armstrong snažno utjecao na Fischera, ali kada su se otkrili brojni seksualni skandali unutar crkve (a proročanstvo o kraju svijeta nije se ostvarilo), Fischer se javno odrekao pripadnosti sekta, ali se i dalje strogo pridržavao šabata i to je činio praktički do kraja života.

Nakon tih nemilih događaja, duhovno deprimiran i depresivan, odustao je od natjecanja za titulu prvaka, ali i stoga jer se FIDE oglašila o nova pravila međuzonskih turnira koja je on predložio. Igrao je simultanke, egzibicijske mečeve, a posebnu je popularnost šahu donio kada je 1965. posredovanjem telegrafa (iz New Yorka) sudjelovao na čuvenom memorijalu Joséa Raúl Capablanca u Havani, jer mu je kao američkom građaninu bio zabranjen dolazak na Kubu. Na tom neobičnom turniru podijelio je drugo mjesto s bivšim svjetskim šampionom Vasilijem Smislovom. Nakon toga, zaredali su fenomenalni rezultati: na nikad jačem međuzonskom turniru u Sousseu (1967) ostvario je 8,5 bodova od mogućih deset, a prije toga postigao je stopostotni učinak na prvenstvu SAD-a: pobijedio je u svih jedanaest partija, što nikada nikomu u povijesti šaha nije uspjelo.

Od 1960. do 1970, odnosno od Leipziga do Siegena, sudjelovao je na četiri šahovske olimpijade, igrao je na prvoj ploči i postigao uvjerljivo najbolje rezultate od svih igrača. Samo zahvaljujući njemu američka je reprezentacija osvajala srebrne ili brončane medalje, jer je prvo mjesto bilo rezervirano za Sovjete, koji su neprijeporno dominirali šahovskim svijetom. Samo im je Bobby „kvario“ rezultate i stoga je bila javna tajna da ga Sovjeti sustavno pokušavaju ometati i da će mu se na sve (ne)dopuštene načine ispriječiti u njegovu pohodu prema šahovskom tronu. I uistinu, sovjetski su se igrači (i dalje) međusobno dogovarali kako bi između sebe forsirali onoga koji na turni-

Fischer je pohađao Erasmus Hall High School, bio je povučen i nezainteresiran za nastavu, a jedna od rijetkih osoba s kojom se u školi družio bila buduća slavna pjevačica i glumica Barbara Streisand. Sa šesnaest godina napustio je školu i u potpunosti se posvetio šahu, u čemu ga je zdušno podupirala majka Regina Werder

ru najbolje stoji i tako mu pogodovali, a protiv Fischera su igrali svom silinom, koristeći se svitom sekundanata, a nisu se libili ni podmititi igrače iz drugih nacionalnih federacija, samo da bi mu napakostili i spriječili ga da pobijedi. Raznim (ne)formalnim smicalicama nastojali su ga izazvati, znajući za njegovu dosljednost i težak karakter. Upravo zahvaljujući takvim sovjetskim „podzemnim“ akcijama 1964. Fischer je odustao od sudjelovanja na šahovskom prvenstvu u SAD-u koje je ujedno bilo izlučno natjecanje za međuzonski turnir. Samo zahvaljujući inicijativi Eda Edmondsona, člana američke šahovske federacije, Bobbyju je ipak bilo omogućeno sudjelovanje na međuzonskom turniru; naime, velemajestor Pal Benke prepuštao mu je svoje mjesto u pohodu na šahovsku krunu, kako se poslije saznalo, „motiviran“ solidnom novčanom naknadom koju mu je ponudio Edmondson. U to je vrijeme Fischer imao najveći ELO-rejting (2785), koji godinama nitko nije uspio dosegnuti, sve dok se nije pojavio danas aktualan prvak svijeta, Norvežanin Magnus Carlsen. Bobby se nalazio u zenitu igračke karijere. Na jakom turniru u Palma de Mallorci (1970) pobijedio je sa čak 3,5 bodova prednosti pred drugoplasiranim šahovskim velikanima Bentom Larsenom i Jefimom Gellerom. A kada je počeo turnir kandidata, Fischer je sve svoje suparnike potukao do nogu: prvo je pobijedio Rusa Marka Tajmanova, a potom i Danca Larsena s fantastičnih 6:0. U finalu turnira kandidata u svim je elementima nadigrao (6,5 : 2,5) bivšega svjetskog prvaka, Armenca Tigrana Petrosjana, i time stekao pravo da izazove tada aktualna svjetskog prvaka Borisa Spaskog, kojega nikada prije nije pobijedio. Nakon niza nesuglasica oko visine nagradnog fonda, mjesta odigravanja meča, dvoboj je počeo 10. svibnja 1972. u Reykjaviku. Prvu je partiju dobio Spaski, a kontumacijom je dobio i drugu; naime, Bobby se nije pojavio u dvorani, nezadovoljan što su organizatori, mimo dogovora, dopustili snimanje TV-kamerama, što ga je navodno dekoncentriralo. Samo zahvaljujući popustljivosti i džentlmenskoj gesti Spaskog dvoboj se nastavio, a organizatori su se ispričali za svoje postupke tumačeći da su TV-prijenosima željeli smanjiti enormno visoke troškove organizacije. Treću partiju, i to crnim figurama, dobio je

Fischer, a potom su uslijedile i njegove maestralne pobjede u petoj, osmoj i desetoj partiji. Spaski je bio nadigran u svim elementima igre. Uspio je doduše ostvariti briljantnu pobjedu u jedanaestoj partiji, ali to je bilo sve. Meč je završen u 21. partiji Fischerovim trijumfom. Kako je to zapisao naš istaknuti šahovski komentator Dražen Marović: „Bio je to meč koji je potvrdio kako Fischer nema dostojnog partnera. Prvi put poslije rata šampion svijeta nije bio samo *primus inter pares*, već u tradiciji najvećih šampiona kraljevske igre pravi gorostas koji se na svoje protivnike obrušio i obarao ih gigantskom snagom.“

Tijekom cijelog meča Fischer nije ponovio ni jednu varijantu otvaranja i često je igrao poteze koje nikada prije nije koristio, a to može samo genij. Amerikanci su oduševljeno pozdravili novoga prvaka svijeta, ali su se i maksimalno u propagandne svrhe koristili Fischerovom pobjedom nad Sovjetima kao još jednim dokazom supremacije kapitalističkog Zapada na komunističkim Istokom. Poslije se otkrila i uloga čuvenog diplomata Henryja Kissingera, američkoga državnog tajnika za vanjske poslove, koji je, nakon poprilična natezanja, uspio nagovoriti Bobbyja da nakon druge partije ne prekida meč, rekavši mu: „Ne razumijem se u šah, ali molim vas, nastavite meč, to je za našu zemlju nešto više od šahovskog dvoboja“, obećavši da mu to američki narod nikada neće zaboraviti. I uistinu narod nije, ali američka diplomacija jest.

Nažalost, bila je to i posljednja službena Fischerova igra. Kada se kao izazivač pojavio Anatolij Karpov, do meča nikada nije došlo, jer je Fischer postavio uvjete koji su se članovima FIDE činili pretjeranima. Naime, Fischer je od FIDE tražio da se meč igra na deset pobjeda i da se u slučaju neodlučnog rezultata 9 : 9 meč prekida, a šampion zadržava titulu. Time bi se izazivač (uistinu) našao u neravnopravnu položaju, ali Fischer je tražio da Karpov prođe istu proceduru kao i on sam prije osvajanja titule. Kada su delegati FIDE to odbili, Fischer se 27. siječnja 1974. pismom obratio predsjedniku svjetske šahovske federacije Maxu Euweu i odrekao se titule. Da paradoks bude veći, nakon što je FIDE proglasila Karpova šampionom, kao novom prvaku odobrila mu je daleko veće povlastice od onih koje je prethodno za sebe tražio Fischer. Istina, poslije se u nekoliko navrata pregovaralo o organizaciji meča Karpova protiv Fischera, ali do toga nikada nije došlo, prije svega zbog tvrdog stava sovjetske federacije, koja je zapravo izbjegavala meč u strahu da će Fischer poraziti i Karpova, koji nije bio loš igrač. Dapače. Ali teško da bi se mogao nositi s Fischerom u naponu snage. Sljedećih dvadeset godina Fischer je živio u gotovo potpunoj anonimnosti. Boravio je uglavnom u San Franciscu, znalo se da je u dubokoj depresiji, a u javnost su uglavnom dospjevala izvješća o njegovim ekscesima s policijom. Čak su ga neosnovano optužili za pljačku, što je sve samo dodatno djelovalo na (ne)stabilnost njegove ionako narušene psihe. Počeo je davati antisemitske izjave, čak se javno odrekao židovstva, što je poslije opovrgao. U vrijeme raspada Jugoslavije, kada su Ujedinjeni narodi uveli sankcije Beogradu, na poziv srbijanskih vlasti Fischer je pristao (1992) igrati meč protiv Spaskog na Svetom Stefanu u Crnoj Gori. Taj je dvoboj predstavljen kao revanš za titulu prvaka svijeta, iako nije, a niti je mogao biti, službeno verificiran. Stvarni razlog Fischerova pristanka bio je nagradni fond od pet milijuna dolara, kojim je namjeravao „pokrpati“ financijske dubioze. Prije meča američke vlasti, koje su uvele embargo na odnose sa Srbijom Slobodana Miloševića, upozorile su da će ga strogo kazniti ako ode i zaigra u ratom zahvaćenoj, Jugoslaviji u raspadu, i tako se i dogodilo. Po završetku meča u kojem je Fischer uvjerljivo nadigrao Spaskog pobjedom (10 : 5), SAD su za Bobbyjem izdale tjeralicu i on se nikada više nije vratio u domovinu, niti je više odigrao javni meč. Neko je vrijeme živio u Budimpešti i surađivao s obitelji Polgar, pomagao je u šahovskom obrazovanju triju sestara, Zsuzse, Zsofije i Judit, genijalnih šahistica, koje su se pokazale ravnopravnima muškarcima u šahu, zatim je boravio na Filipinima kod svog nekadašnjeg sekundanta, velemajestora Eugenea Torrea, gdje je upoznao mladu Justine Ong, s kojom je 2002. dobio kćer Jinky. Ali veza nije potrajala, otišao je u Japan, zaljubio se u predsjednicu japanske šahovske federacije Myoko Watai, s kojom je živio sve do prerane smrti. Kada mu je 2004. istekla američka putovnica, pokušao je napustiti Japan, ali je na temelju međunarodne tjeralice bio uhićen. Ipak, Tokio je odbio američki zahtjev za izručenjem, a zahvaljujući očevu podrijetlu dobio je njemačko državljanstvo. Iduće godine, 2005, islandski mu je parlament iz humanitarnih razloga odobrio azil i tamo je živio sve do 17. siječnja 2008, kada je preminuo. Bolovao

je od teške upale bubrega, a bez adekvatne zdravstvene skrbi stanje se pogoršalo i tragično završilo. Sahranjen je u islandskom gradiću Selfoss u kapelici Laugurdaelir.

Iako nije priznao nikakve autoritete, na zamolbu časopisa *Chess World* da sastavi listu deset najboljih šahista, Bobby je začudo pristao i na prvo mjesto stavio Paula Morphyja, odavši mu priznanje kako mu je trebalo „čak čitavih dvadeset minuta“ da pronađe odgovore zašto je vukao pojedine poteze, dok bi kod ostalih to riješio u nekoliko sekundi. Na toj njegovoj listi najboljih našli su se još William Steinitz, Howard Staunton, Zigbert Taras, Mihail Čigorin, José Raúl Capablanca, Aleksandar Aljehin, Mihail Talj i Boris Spaski. Zanimljivo, među njima nema Mihaila Botvinka, Paula Keresa, Tigrana Petrosjana, Vik-

tora Korčnoja, Vasje Smilsova, Emmanuela Laskera... Već spomenut Dražen Marović u svom je ogledu o Fischeru zapisao: „On je jedan od najvećih šampiona u povijesti kraljevske igre... takvog igrača za šahovskom tablom nije bilo. Krasile su ga mnoge vrline: tehnika realizacije bila mu je bespriječna, u šumi varijanti Fischer je s lakoćom nalazio rješenja, odlikovao se silnom koncentracijom, brzinom i racionalnošću u trošenju vremena. Imao je izvanredno razvijen osjećaj za poziciju, jednakom je snagom vodio i napad i obranu i bio je savršen u završnicama.“ Prigovaralo mu se da nema mašte, da je kod njega sve gola tehnika i matematika, ali on je imao bogatu maštu koju je svjesno kontrolirao. Kombinirao je disciplinu duha, a mašti se prepuštao samo u onoj mjeri u kojoj to

realnost pozicije dopušta. Do šahovskog trona probio se bez učitelja i sekundanata i to u zemlji u kojoj šah nije bio popularan i u kojoj nije imao javne potpore. Njegov je osamljeni uspjeh pravi podvig. A velemaistor i veliki teoretičar Luboš Kavalek možda je ipak najbolje objasnio zašto je Fischer bio i ostao jedinstveni fenomen šahovske igre: „Njegovo znanje o šahu bilo je golemo, nije bilo šahovske knjige ili časopisa koje nije proučio. Brojnim novitetima usavršavao je razne varijante igara najvećih šampiona (sicilijanka, španjolka, indijka), naprosto bilo bi čudo kada bi u nečemu pogriješio. Bio je kompletan šahist, luđačke energije i volje za pobjedom. Igrati protiv njega bilo je gotovo nemoguće, to je unaprijed bila neravnomjerna, izgubljena bitka.“

Prizor iz filma *Neka bude jutro*

Piše Hrvoje Pukšec

Dovoljno smo dugo na ovome svijetu da znamo redoslijed zbivanja. Možda ne znamo što će doći i kako će izgledati, ali znamo – kada će doći. Domaća nam filmska festivalska scena tako već niz godina kuca u pravilnom ritmu. Potkraj prvog tromjesečja počinje festivalski niz sa ZagrebDoxom tradicionalno na čelu povorke. U svijetu u kojem živimo čini se da je sve napravljeno ne bi li nas okruživalo što više slika, što više sadržaja, što više efekta. Televizijski prijemnici opremljeni su s toliko opcija za reprodukciju audiovizualnih djela da se to već teško prati. Klasična televizija, potom naravno Netflix, pa onda HBO, Amazon, Disney, a da o programskim paketima teleoperatera i ne govorimo... Čini se da je postpandemijski svijet postavljen tako da su mrežna strujanja serija, filmova, emisija i spotova odlučila istisnuti sve ostale opcije. Ako je klasična televizija na koljenima, televizor kao aparat neprijeporno vlada. No nisu samo stari televizijski kanali u opasnosti: čini se da i kina, a time i filmski festivali, ne prolaze dobro u redefiniranoj stvarnosti. Šteta, jer upravo filmski festivali donose ono što se na audiovizualnom tržištu najteže pronalazi, a o spektakularnosti kinoprojekcija ne treba posebno pisati. Možda je najbolje prisjetiti se nekih filmova iz prošle festivalske sezone u trenucima kad čekamo početak nove. Da shvatimo zašto takvi festivali uopće postoje.

Prvi film početka prošlogodišnje filmske festivalske godine bio je izraelski *Ljetne noći Ohada Milsteina*, kojim je otvoren ZagrebDox. Rijetko nježan, nepretenciozan, a istodobno pametan i razoružavajuće izravan film. Tri generacije muškaraca jedne proširene obitelji protagonist su ni sat duga djela s jednom zvijezdom: sedmogodišnjim autorovim sinom. *Ljetne noći* sa svakom svojom minutom pokazuju koja je stvarna snaga dobra dokumentarnog filma. Jednostavnost. Neposrednost. Iskrenost. Film sam po sebi ne može biti dalje od nabrojanih osobina: u njemu ništa nije jednostavno, svaki kadar iziskuje rad mnogo ljudi i korištenje golemu količine opreme. Neposrednosti ima još i manje. Posrednika između priče i gledatelja ima na desetke, a uključimo li u jednadžbu još i novinare, kritičare te one zadužene za promidžbu, dolazimo i do stotinjak posrednika između djela i publike. Iskrenost se pak gubi odmah na početku, s pokretanjem kamere. Iz svih tih razloga dokumentaristi nerijetko kameru sami uzimaju u ruke i uvode je u svoj najintimniji prostor. Ohad Milstein je napravio upravo to.

Okosnica *Ljetnih noći* Milsteina su razgovori s vlastitim sinom koji se sprema za novo razdoblje u svom malenom životu. Uskoro kreće u školu i more ga silne brige. Često zaboravljamo koliko su u životu malenih brige i strahovi veliki. Dječarca ne muči samo kako će se snaći u školi i hoće li u njoj biti voljen i uspješan kao što je bio u vrtiću. On razmišlja i o protoku vremena, o tome postoji li bog – ukratko: pokušava shvatiti svijet, otkriti njegova pravila i zakonitosti, pronaći svoje mje-

Ljetne noći Ohada Milsteina i Neka bude jutro Erana Kolirina najbolji su argument u korist postojanja filmskih festivala. Filmovi prezentirani na festivalima umjetnička su djela koja podrazumijevaju kompetencije autora, ali i odgajanje publike koja od filma kao medija očekuje nešto više od puke zabave

sto u njemu. Pokušava razumjeti i u tome mu, najbolje što može, pomaže otac. Ne pravi se da zna sve odgovore, niti se skriva pod plaštem autoriteta. Otac tek iskreno razgovara, dijeli vlastite nesigurnosti i priznaje granice svog znanja. Istodobno pokreće i razgovor s vlastitim ocem – čini se s čovjekom jednako iskrenim kao što su i njegovi potomci. Ali s velikom razlikom: on nije nikada naučio kako u razgovoru dijeliti svoju intimu. Od njegove generacije to nije očekivalo, baš suprotno. I tako smo s malim filmom o trojici Milsteina i njihovim povjerljivim razgovorima dobili univerzalni prikaz generacijskih razlika, poveznica i smjernica (obiteljskog, ali i društvenog) razvoja. Filmsko čudo kakvo može nastati samo unutar dokumentarnoga filmskog roda. Jedna kamera, ščica ljudi, dobra polazišna ideja i nastane Film. Film može nastati i u drugome rodu, a jedan takav smo u prošloj festivalskoj sezoni vidjeli na našem najstarijem filmskom festivalu, pulskom. Naslov mu je *Neka bude jutro*, a redatelj i scenarist koji ga je smislio i realizirao je Eran Kolirin. Neprijeporni favorit Izraelske filmske akademije sa sedam priznanja (najbolji film, režija, sce-

Film

Jedva ih čekamo

narij, glavni glumac, glavna glumica, sporedni glumac i *casting*) i još sedam nominacija svjetsku je premijeru imao u Cannesu, u sekciji *Izvjestan pogled*. Nakon toga slijedio je bogat festivalski put s priznanjima u Haifi, Kerali, Atlanti i Tokiju – kako smo se imali priliku uvjeriti u Puli – posve opravdano. Riječ je o nadasve slojevitu, odlično uravnoteženu filmu, koji bi u rukama manje uspješna redatelja i (pogotovo!) scenarista bio recept za katastrofu. Kolirin je radeći na scenarističkoj prilagodbi istoimenoga književnog predloška palestinskog autora Sayeda Kashue imao naizgled nemoguć zadatak. I to ni izdaleka zato što Izraelac uzima u ruke djelo Palestinca i onda stvara svoje djelo. Taj je dio priča o oplemenjivanju, o prožimanju i nadogradnji, nikako o aproprijaciji. Ono gdje je za Kolirina ležala zamka jest kompleksnost književnog predloška. *Neka bude jutro* progovara o sija-setu odnosa, od kojih je jedan složeniji od drugog.

Odlazak na bratovo vjenčanje u njihov provincijski zavijač za Samija znači početak kraja. Povratak u Jeruzalem, gdje ga čeka njegov posao, njegova rutina i identitet nemoguć je – ceste su zatvorene i takvima ostaju danima i tjednima. Sami je primoran ostati u rodnom gradu i (re) definirati odnose sa suprugom, bratom, ocem, majkom, sinom, nekadašnjim prijateljem i zajednicom od koje je pobjegao u veliki grad. Samijev stari život završava na kontrolnoj točki izraelske vojske, vrijeme je da stvori neki novi. S istim ljudima, ali možda s nekim novim pristupima: kako prema sebi, tako i prema drugima. *Neka bude jutro* istodobno progovara i o odnosu Palestinaca i Izraelaca, ali i o problematičnim odnosima unutar palestinskog korpusa. Takav koloplet motiva i narativnih struktura obično je za filmaše nemoguća zadaća, to je tkanje za roman. Eran Kolirin s malokad viđenom lakoćom spaja, prepleće i raspleće fabularne konce, stvara stominutni film nakon kojega gledatelj ima osjećaj da je i sam dio svijeta koji promatra. Kolirinovi su likovi mnogo veći ljudi no što su ideje o kojima hotimice i nehotice snima film, i to je vjerojatno jedna od tajni njegova uspjeha. Nema poruka, nema parola. Nema glasnih političkih pretenzija. Ali zato ima ljudi. Ima i njihovih pozicija i one su duboko ukorijenjene u njihove karaktere i osobine, u kontekst iz kojeg proizlaze. Opipljivo su stvarni, nimalo papirnat.

Protakla je festivalska sezona hrvatskoj publici donijela dva iznimna izraelska filma, a nije naodmet napomenuti da je još jedan festival, zagrebački, Eran Kolirina prvi put doveo u Hrvatsku. Njegov je film *Razmjena* 2011. nagrađen na ZFF-u i poslije zajedno s hvaljenim mu prvijencem, brojnim nagradama ovjenčanim *Orkestrom u gostima*, prikazivan u Kinu Europa. Kažu da bi se Europa trebala ponovno otvoriti, ali se ne zna kad. Kažu i da su filmski festivali pored kina u opasnosti; ali ne i koliko. *Ljetne noći* i *Neka bude jutro* najbolji su mogući razlozi i argumenti zašto kod nas filmski festivali trebaju postojati. Filmovi koje oni donose nisu samo filmovi, to su umjetnička djela sa svime što ona u sebi podrazumijevaju. Prije svega: kompetenciju autora, a potom i odgajanje publike koja od filma kao medija i umjetnosti očekuje nešto više od puke zabave.

Noć, jutro, slijedi dakle: dan. Zaželimo (si) dobar dan novoj niski filmskih festivala koja uskoro slijedi. Donijet će nam nove sjajne filmove na velikom platnu i filmoljupci – kakvi već jesmo – jedva ih čekamo.

Izložbe

Nevinost bez zaštite

Piše Lana Ribarić

Kako bi malenim Japancima predstavila mučnu temu Holokausta, ravnateljica Tokijskog centra za obuku o Holokaustu Fumiko Išioka svoje je učenike odlučila izložiti konkretnim predmetima koji svjedoče o toj strahoti. Nakon ustrajne potrage za predmetom koji bi pripovijedao priču o grozotama koje su Židovi pretrpjeli, Fumiko Išioka iz Auschwitza je primila paket čiji je sadržaj uključivao dječju cipelu i čarapu, limenku koja je nekada sadržavala otrovni plin Ciklon B te kovčeg čije su podrijetlo odavale samo šture informacije: ime i prezime djevojčice (Hana Brady), datum rođenja te njezin status siročeta. Želja djece da saznaju što više o vlasnici toga kovčega, malenoj Čehinji Hani, ravnateljicu je dovela do Hanina brata Jiříja, koji je nakon rata novi dom pronašao u Kanadi.

Desetak godina nakon što je kovčeg dospio u ruke Fumiko Išioka, također u svrhu poduke, ovoga puta djece iz Hanina rodnoga grada (Nové Město na Moravě), na inicijativu ravnatelja Centra za djecu i mladež Lubomíra Šule postavljena je izložba plakata koja je djecu upozнала s tragičnom sudbinom njihove sugrađanke. Kako je zanimanje za izložbu bilo veliko, izložba pod naslovom *Priča o Haninu kovčegu* gostovala je diljem Češke. Potkraj prošle godine prvi je put predstavljena i na međunarodnoj sceni, u Vijecu Europe, a početkom ove godine, 23. siječnja, uoči Međunarodnog dana sjećanja na Holokaust, zahvaljujući suradnji veleposlanstava Republike Češke, Države Izrael, Japana te Kanade s Arheološkim muzejom u Zagrebu predstavljena je i hrvatskoj publici. Izložba će, nadaju se spomenuta veleposlanstva, putovati diljem Hrvatske, ponajprije sa svrhom obrazovanja mlađih generacija o užasima Holokausta te važnosti tolerancije; pogotovo u godini u kojoj Republika Hrvatska preuzima predsjedanje Međunarodnim savezom za sjećanje na Holokaust (International Holocaust Remembrance Alliance).

Priča djevojčice Hane, koja zorno prikazuje tragediju židovske djece i njihovih obitelji, počela je 1931. u mjestu Nové Město na Moravě. Malena Hana, kojoj je život Holokaust nemilosrdno prekinuo u djetinjstvu, bila je kći Karla i Markéte Brady te mlađa sestra dječaka Jiříja. Dok su njezini roditelji vrijeme provodili u vlastitoj prodavaonici, Hana i Jiří živjeli su sretno odrastanje; kada bi to vrijeme dopuštalo, u potoku iza kuće igrali bi se mornara. Stara drvena kada služila bi im kao brod. Ponekad bi se ljujili ili penjali na drvo pored potoka, a vrijeme su rado provodili i u igri s drugom djecom. Zima je pak bila prilika za gradnju utvrda od snijega ili klizanje, koje je Hana posebno voljela. No kraj tridesetih značio je i kraj njihova lijepa djetinjstva. Nakon aneksije tzv. Sudeta u listopadu 1938, Hitlerove su snage u ožujku 1939. okupirale ostatak Čehoslovačke, a Židovi su proglašeni neprijateljima. Svakodnevica židovskih obitelji, pa tako i obitelji Brady, prošla je kroz

iznenadnu transformaciju. Dane dječje bezbrižnosti i obiteljskog mira zamijenili su dani rastućih ograničenja i pritisaka.

Djeci više nije bilo dopušteno ići u kino ili u posjet rodbini, a zabranjen im je i odlazak u školu. No bio je to tek početak njihovih patnji. U proljeće 1941. uhićena im je majka. Majku, koja je odvedena u ženski koncentracijski logor Ravensbrück u Njemačkoj, ni Hana ni njezin tri godine stariji brat Jiří nikada više neće vidjeti. Nova trauma zadesila ih je već u jesen iste godine, kada su pred djecom odveli i njihova oca, s kojim se, također, više nikada neće susresti. Pošto su djeca ostala potpuno sama, bez roditeljske skrbi, brigu o njima, usprkos opasnosti kojoj se time izlagao, preuzeo je njihov ujak Ludvík Hájek.

Pri selidbi Hana je spakirala smeđi kovčeg te ponijela lutku Nanu, dok je Jiří sa sobom uzeo fotografije, od kojih su mnoge uvrštene u izložbu. U ujakovu i ujinu domu vrije-

**Zahvaljujući suradnji
veleposlanstava Republike Češke,
Države Izrael, Japana i Kanade s
Arheološkim muzejom u Zagrebu,
23. siječnja 2023. Priča o Haninu
kovčegu predstavljena je i
hrvatskoj publici**

me su provodili družeći se sa sestričnom Věrom. Hana je ponekad satima čitala knjige, a Jiří cijepao drva. I to zrno normalnog života ubrzo im je oduzeto. Ujna Heda i ujak Ludvík primili su dopis koji je nalagao da se brat i sestra Brady jave u deportacijski centar u gradu Třebíču. Najgore se obistinilo. Tek što je Hana u Třebíču proslavila jedanaesti rođendan, djeca su vlakom krenula za logor Terezín.

Pruga u to vrijeme nije sezala do logora pa su djeca svoju tešku prtljagu morala kilometrima pješice nositi. Po dolasku ih je dočekao veliki udarac. Kako su djevojčice odvajali od dječaka, od tog trena Hana je sama. U logoru je nedostajalo hrane, no kukci, štakori i nacisti bili su na svakom koraku. Hana se u bratovoj odsutnosti zbližila s djevojkom Ellom, a čim se ukazala prilika te joj je dopušteno malo slobodnije kretanje, krenula je u potragu za bratom, s kojim se uspjela ponovno susresti.

Za vrijeme nacizma, kroz geto Terezín prošlo je petnaest tisuća djece i većina je u njemu dočekala smrt. Za boravka u logoru brigu o djeci bez roditelja, poput brata i sestre Brady, preuzimali su drugi Židovi. Iako židovskoj djeci obrazovanje nije bilo dopušteno, nastava se ipak u tajnosti odvijala. Tajna je bila i izrada dječjih časopisa, no unatoč golemu riziku i nedostupnosti materijala, djeca su proizvela najmanje deset časopisa. Jedan od osam sačuva-

Tragična kob: Hana Brady

nih časopisa bio je *Vedem (Vodimo)*, u kojemu je nekoliko članaka objavio i Jiří.

U rujnu 1944. Jiří je premješten u Auschwitz, a već sljedećeg mjeseca u taj logor, i na kraj svoga životnoga puta, stigla je Hana. Pred Jiříjem su pak bili još mnogi izazovi. Zahvaljujući znanju o vodoinstalaterstvu, kojim je ovladao u Terezínu, prebačen je u obližnji područni logor Gleiwitz I, gdje je boravio do trena kada se počela približavati Crvena armija. Nacisti su započeli evakuaciju logora i organizirali marševe smrti.

Kako se Crvena armija primicala, njemački su stražari pobjegli, a zatočnici postali slobodni. Među njima je bio i Jiří, koji se preko Poljske, Ukrajine i Mađarske u svibnju 1945. vratio kući.

Budući da mu je zdravlje bilo narušeno, neko je vrijeme proveo u bolnici. Nakon završene osnovne škole u Pragu je završio srednju školu te iste godine napustio Čehoslovačku. Iako je isprva planirao odlazak u Izrael, iskrcao se u Beču, a godinu poslije stigao u Kanadu, zemlju u kojoj je živio brat njegova djeda. U Kanadi se zaposlio, a s vremenom je, zajedno sa još jednim bivšim logorskim zatočnikom, osnovao firmu Brady and Seidner. Firma je rasla, a Jiří je osnovao obitelj. Imao je tri sina, a u drugome braku dobio je i kćer Laru-Hanu, koja nosi ime njegove voljene sestre.

Upravo je Lara-Hana došla do neočekivana otkrića. Zaintrigirana kvalitetom i očuvanošću kovčega, djevojka ga je usporedila s kovčegom sa stare slike te uočila nepodudarnosti. Riječ je o replici, uvidjela je. Istinitost njezina otkrića potvrdili su i njezin otac i ravnateljica Išioka, koji su saznali da je autentični kovčeg izgorio 1984. u Birminghamu tijekom gostovanja izložbe artefakata iz Auschwitza u tom engleskome gradu. Iako ga je nova spoznaja iznenadila, Jiří je izrazio zadovoljstvo postojanjem replike jer je potpomogla širenju Hanine priče. To što je posrijedi replika ne mijenja bit stvari, smatra, a njegovo mišljenje dijeli i Lara-Hana, koja ističe da se djeca dive ljudima, a ne predmetima iz priče. „Bit priče ostala je neoskrvnuta“, zaključuje. Jiří je doživio duboku starost i umro 2019. u Torontu u 90. godini. Hanina priča postala je trajni podsjetnik na bolnu prošlost, koja se ne smije ponoviti.

Osijek: Tjedan sjećanja na žrtve Holokausta

Između toplog i hladnog

Piše Paula Rem

O globalnom zatopljenju, ledenom dobu, ali i mnogim drugim temama razgovarali smo u pauzama tijekom 20. državnog stručnog skupa *Poučavanje i učenje o Holokaustu i sprečavanje zločina protiv čovječnosti*, u čijoj su organizaciji, uz Agenciju za odgoj i obrazovanje (AZOO), sudjelovali i Ministarstvo obrazovanja, Yad Vashem iz Izraela, Memorial de la Shoah iz Francuske te Židovska općina Osijek. Kako se ta tema našla u fokusu rasprave? Sasvim prirodno, budući da su sudjelovali mnogi obrazovni radnici iz cijele Hrvatske, iz područja povijesti, hrvatskog jezika, etike, ali i zemljopisa. Uz druge događaje tog tjedna, među kojima valja spomenuti dodjelu medalje Pravednika među narodima potomcima Kamila Firingera, zaslužna za spašavanje obitelji Darka Fischera, skup se nastavio sastankom s predstavnicama Ženske sekcije Židovske općine Zagreb, a završio 27. siječnja polaganjem vijenaca u znak sjećanja na žrtve Holokausta te posjetom dječjih izviđača Židovskoj općini Osijek.

Tako je tema hladnoće i topline na svoj način nadopunila dualitet dobra i zla. Jesmo li u procesu zatopljanja globalnih odnosa, može li se reći da naš svijet, unatoč svemu, ide prema boljemu, kako židovska religija vjeruje, ili je to samo kratko razdoblje topline unutar dugoga ledenog doba međuljudskih odnosa?

Židovi u Slavoniji: Osijek

Ponedjeljak je proletio brzo kao što mine tjedan u pjesmi grupe The Cure, a već je počeo utorak: u Kulturnom centru medalja Pravednika među narodima izraelskog memorijalnog centra Yad Vashem predana je Veri Piljepić, kćeri pravednika Kamila Firingera. Bilo

nam je drago sresti rabina Luciana Mošu Prelevića, koji je održao prikladnu molitvu, i predsjednika Koordinacije židovskih općina Hrvatske Ognjena Krausa.

Osim članova Židovske općine Osijek, i danas najaktivnije židovske općine u Hrvatskoj, ceremoniji su prisustvovali mnogi pojedinci iz javnog života Osijeka te predstavnici lokalnih, regionalnih i nacionalnih medija. Svi govornici apostrofirali su primjer Kamila Firingera, koji je u nacističkim vremenima, i pod cijenu vlastitog života, stao na stranu dobra. O tome su govorili gradonačelnik Osijeka Ivan Radić, osječko-baranjski župan Ivan Anušić i novi veleposlanik Izraela Gary Koren. Ivan Bulić, dječak anđeoskog glasa, uz pratnju nastavnice klavira Ivančice Hinek uljepšao je otvaranje pjevanjem pjesama na hebrejskom jeziku. Predsjednik Koordinacije židovskih općina Hrvatske Ognjen Kraus podcrtao je važnost očuvanja istine o Holokaustu i zabrane simbolike povezane s nacizmom. Darko Fischer zaključio je da je Firinger aktivno djelovao u službi *dobra*, a upravo je to ono čemu treba podučavati dolazeće naraštaje. Temu o pitanjima dobra i zla, koju je započeo dugogodišnji predsjednik (a današnji počasni predsjednik) ŽOO Darko Fischer, nastavio je Damir Lajoš. Za vrijeme Drugoga svjetskog rata mnogi građani Osijeka stali su na pogrešnu stranu, ali uvijek je bilo i onih koji su se borili za dobro.

Premda je vani bilo hladno, kako sugerira već spomenuta pjesma, unutra je toplo: čak i ako nas okruži zlo, ono je vani, ne smijemo ga internalizirati i prihvatiti kao nešto normalno, u nama ostaje toplina. Židovska kabala kaže da u svakome postoji dobra i zla inklinacija. Budući da prvi ljudi nisu čekali konzumaciju s Drveta života, već su prvo konzumirali s Drveta znanja dobra i zla, stvorili su svijest da postoji dobro i zlo, ali ne i apsolutno, objektivno znanje o tome što je dobro, a što zlo. Ukratko, sada znaju za dobro i zlo, ali daju sebi za pravo subjektivno odlučivati što je što.

Polemika o etici nastavila se skupom vezanim za poučavanje Holokausta, koji je otvorila direktorica Agencije za odgoj i obrazovanje Dubravka Brezak-Stamač. Veleposlanik Izraela Gary Koren pohvalio je inicijativu Hrvatske za suzbijanje antisemitizma i naglasio da je oko 400 nastavnika sudjelovalo u akademiji Yad Vashema, učeći o Holokaustu u Izraelu. Predsjednik Koordinacije židovskih općina Ognjen Kraus kritički se osvrnuo na nedovoljan angažman Vlade Republike Hrvatske u zabranjivanju simbola nacionalsocijalizma i njegovih varijacija.

Franjo Matušić, državni tajnik u Ministarstvu vanjskih i europskih poslova, podsjetio je da Hrvatska od ožujka ove godine predsjedava Internacionalnom alijansom za pamćenje Holokausta (IHRA), što znači da u državnom vrhu postoji volja za suzbijanjem antisemitizma. Radna definicija antisemitizma IHRA-e pravno je usvojena, što je važan korak u suzbijanju mržnje. U ime premijera Vlade Andreja Plenkovića skupu se obratila

pravnica Sara Lustig, kći producenta Branka Lustiga i savjetnica Vlade za pitanja Holokausta. Izjavljujući da je među pripadnicima nacionalsocijalističkih pokreta bilo onih koji su pomagali Židovima, zamutila je prethodno retorički definiranu granicu između dobra i zla. Ako je netko podupirao zlo, a istovremeno učinio nekoliko dobrih djela, treba li takve osobe tretirati kao uzore? Retoričko brisanje granica između crnog i bijelog, toplog i hladnog, svojevrsni nastavak globalne *no-limits culture*, u najboljem slučaju relativizira doprinos onih koji su se zalagali za dobro, a u najgorem umanjuje zločine onih koji su bili na strani zla. Dan je zaključen predavanjem Darka Fischera o nacizmu.

Toplo-hladne teme nastavile su se i tijekom sljedećih dana, kad je pokrenuta rasprava o grobaru Stjepanu Kolbu. Srijeda je bila predviđena za predavanja i radionice u kojima su nastavnici proširivali znanja o povijesnim činjenicama Holokausta. U ime Židovske općine Osijek predavanja i radionice vodio je Hrvoje Volner, sveučilišni profesor na Odsjeku za povijest, u sklopu kojih su nastavnici upoznati s izvornim tekstovima i svjedočanstvima o židovskom groblju u Đakovu i grobaru Stjepanu Kolbu, koji je sačuvao imena židovskih žena i djece ubijenih u đakovačkom logoru. Zanimljivo predavanje održala je i Zlata Živaković-Kerže.

Sudionici skupa u četvrtak su obišli židovsko groblje u Đakovu, jedinstven spomenik kulture u europskim razmjerima, gdje su memorirana imena ubijenih Židova i gdje se nalazi grob Elze Mautner, prabake potpisnice ovih

redaka, koja je u dobi od pedeset godina umrla u đakovačkom logoru. Neki od sudionika seminara upitali su hoće li Kolb (dakako, postumno) dobiti kakvo priznanje, a predstavnici Židovske općine objasnili su da se ona dodjeljuju za spašavanje života, a ne za očuvanje podataka o onima koji su ubijeni. Grobar Kolb napravio je ono za što je vjerovao da mu je dužnost: sačuvao je imena 570 pokopanih žrtava logora osnovana potkraj 1941, a zatvorena polovicom 1942, pa je Đakovo postala jedina lokacija u Europi na kojoj su registrirana imena židovskih žrtava i odvojene grobnice. Predstavnici Židovske općine podsjetili su i na svijetli primjer časne sestre Amadeje Pavlović, pravednice među narodima, koja je spašavala židovsku djecu, dajući ih na usvajanje kršćanskim obiteljima. Profesor povijesti Hrvoje Volner i predsjednik Židovske općine Osijek Damir Lajoš informirali su nazočne o povijesti groblja i pojedinostima iz židovske kulture i običaja.

Unatoč razmjerno hladnu vremenu, a u ime zatopljanja međuljudskih odnosa, tjeđan je zaključen dobro osmišljenom turom Tomislava Vukovića i polaganjem vijenaca u Parku Oskara Nemoni. Bez obzira na pokušaje zamućivanja granica između dobra i zla, valja se nadati da će slični skupovi pomoći da se većina svrsta na jedinu pravu stranu. Dakako, na stranu dobra.

Goruća tema klimatskih promjena na svoj način nadopunjuje dualitet dobra i zla. Jesmo li u procesu zatopljanja globalnih odnosa, može li se reći da svijet, unatoč svemu, kroči prema boljemu ili je to samo kratko razdoblje topline unutar dugoga ledenog doba međuljudskih odnosa?

Nova izdanja

Bauk nacionalizma kruži Europom

Piše Dragan Jurak

Zašto je 1938. devedeset posto čeških Nijemaca glasalo za partiju kojoj je glavni program bilo ujedinjenje s Hitlerovom Njemačkom? Zašto su sudetski Nijemci „slobodno odabrali napustiti državu koja je poštivala njihova građanska i kulturalna prava kako bi se pridružili brutalnoj totalitarnoj diktaturi, s njenim sudskim ubojstvima, koncentracijskim logorima i otvorenim rasizmom“? Zašto su pedeset godina poslije prištinski studenti htjeli „napustiti najliberalniju i najtolerantniju komunističku državu na svijetu kako bi pripali komunističkoj državi čiji su dogmatizam i rigidnost bili bez premca u svjetskim razmjerima“? Europski nacionalizmi u posljednja su dva stoljeća oslobodili nevjerojatnu količinu destruktivne energije. U knjizi *Od naroda do nacija: povijest istočne Europe* američki povjesničar John Connelly taj većinom iracionalni politički fenomen promatra u laboratorijskim uvjetima istočne Europe, zapravo u zemljama koje su se 1945. našle stiješnjene između zapadne Europe i SSSR-a (plus Austrija, minus Albanija i Grčka) te u povijesnom rasponu od dvije stotine pedeset godina, od pojave „jezičnog nacionalizma“ u Austrijskom Carstvu, kao odgovora slavenskih naroda na modernizaciju uprave Josipa II. i uvođenje njemačkog jezika u birokratski aparat.

Connelly, profesor sveučilišta Berkeley u Sjedinjenim Državama, propituje rasprostranjenu tezu o dugom devetnaestom i kratkom 20. stoljeću, suprotstavljajući joj ideju „dugog 20. stoljeća“ kao eru nacionalizma koji traje od Berlinskog kongresa 1878. pa sve do danas. Središnja tema njegove knjige jest da od početka 19. stoljeća nacionalizam predstavlja „jezik politike i svatko tko želi vlast ne usuđuje ga se ignorirati, neovisno o tome smatra li sebe liberalom, fašistom ili komunistom“. Nacionalisti nisu predstavljali nikoga. Nitko ih nije izabrao da bi prevodili rječnike i vijorili zastave. No na svakoj političkoj prekretnici, od osamdesetih godina 18. stoljeća do četrdesetih godina 19. stoljeća i u go-

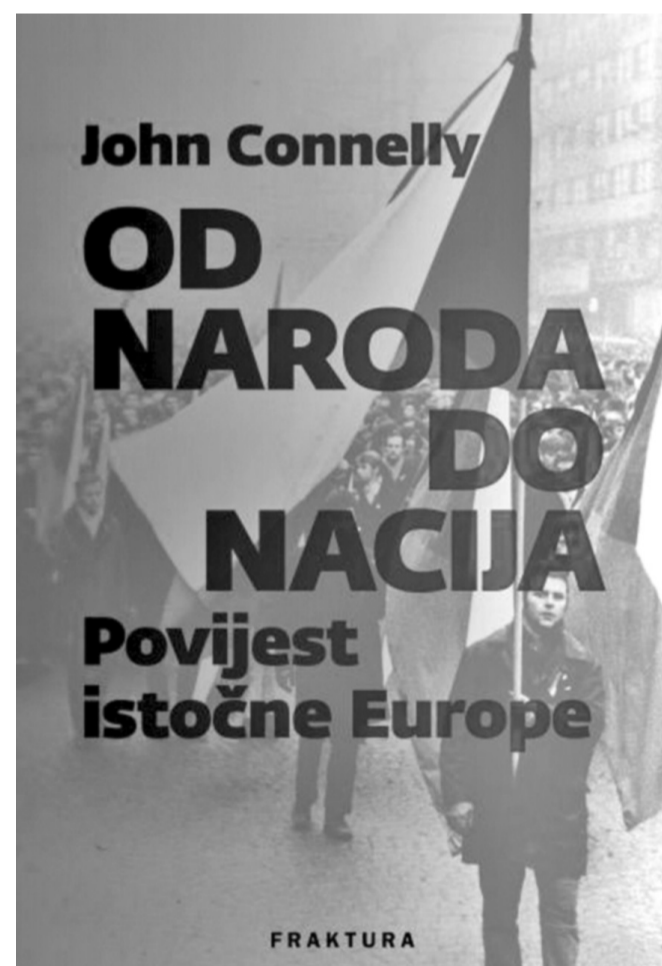
dinama nakon Prvog i Drugog svjetskog rata, svatko tko se u istočnoj srednjoj Europi bavio politikom sebe je prikazivao kao osloboditelja svoje nacije od tuđinske tiranije.“

Nacionalni ideal jest zajednica titularnog naroda, zatvorena sama u sebe. Etničke manjine unutar nacionalnog prostora strano su tijelo, koje je potrebno asimilirati ili uništiti. Vlastiti narod izvan nacionalnog prostora jest zajednica koje je teritorij potrebno osvojiti i pripojiti matiči zemlji. Tu distopijsku liniju etničke politike Connelly

John Connelly, profesor na sveučilištu Berkeley u Sjedinjenim Državama, propituje tezu o nacionalizmu koji traje od Berlinskog kongresa 1878. do danas. Središnja je teza njegove knjige da je nacionalizam od početka 19. stoljeća jezik politike koji se nitko tko pretendira na vlast ne usuđuje ignorirati, neovisno o tome smatra li sebe liberalom, fašistom ili komunistom

prati od narodnjačkih sanjara i jezičnih idealista devetnaestog stoljeća (Kollár, Gaj), preko Holokausta i etničkih čišćenja sredine dvadesetog stoljeća, poratnog komunističkog nacionalizma (Poljska, Rumunjska) i etničkih čišćenja s kraja dvadesetog stoljeća (Bugarska, Jugoslavija), pa sve do današnjih dana i autokratskih, takozvanih iliberalnih demokracija (Mađarska).

Je li pojava nacionalizma bila nužna? Povijest je mogla krenuti i drugim tokovima... „da Josip II nije pokušao

latinski zamijeniti njemačkim (1784.); da Gavrilo Princip nije pogodio svoju metu (1914.); da američki predsjednik nije postao zagovornik samoodređenja u Europi (1919.); ili da na djelu nisu bili mnogi faktori koji su Adolfa Hitlera doveli na vlast (siječanj 1933.)“. Ono što po Connellyjevu mišljenju izdvaja istočnoeuropski nacionalizam i njegov razvoj od primjerice nacionalizma u Engleskoj, Francuskoj ili Skandinaviji, „jest strah od povijesnog nestanka“, osjećaj krize i prijetnje uništenjem: „to ne znači da je u istočnoj Europi taj strah trajno prisutan, ali ga je politika, posebno u kritičnim razdobljima... preobrazila u suštinu nacionalizma“.

Između multietničkog Habsburškog Carstva i nadnacionalne Europske Unije, dva povijesna nadnacionalna pola koja stoje na početku i na kraju njegove knjige, Connelly pronalazi neobične poveznice. Političke struje koje su prevladavale nacionalnu ekskluzivnost bile su sporadične. Connelly ih vidi kod

Tomáša Garriguea Masaryka i njegova pokušaja humaniziranja (čehoslovačke) nacije. Također i kod Stjepana Radića, koji je idealiziranjem sela onemogućio desnim nacionalistima da steknu potporu seljaštva. No kada je nacionalistička politika zadobila genocidni karakter, snažan otpor pojavljivao se i na neočekivanim mjestima. Titov partizanski pokret Connelly naziva „prvom europskom protugenocidnom vojskom“.

„Više nego bilo koja druga politička ili vojna organizacija u Drugom svjetskom ratu, partizani su bili vođeni moralom. Bili su prva multietnička skupina u povijesti koja je potisnula i prevladala etnički nacionalizam najgore vrste. Ujedinivši Srbe, Hrvate, Slovence i mnoge druge u jed-

nu državu, činilo se da će uspjeti u onome u čemu nisu uspjeli Habsburgovci.“ Tako eto između habsburške administracije i briselske birokracije na istoj povijesnoj liniji nalazimo Titovu multietničku vojsku.

Johna Connellyja proziva se zbog nekih banalnih pogrešaka, razumljivih za knjigu takva opsega. Ističe se opetovano spominjanje Ljudevita Gaja kao pastora, što je u fusnoti već ispravio prevodilac Vuk Perišić. Amerikanac se dezavuirao zbog geopolitičke proizvoljnosti, ili pojedinih dvoznačnih ili nedovoljno preciznih formulacija, poput one da hrvatska zastava sa šahovnicom nije bila viđena u javnosti od Drugoga svjetskog rata (što je istina: povijesni grb, prisutan u grbu SRH, do 1971. nije se samostalno pojavljivao na nacionalnoj trobojnici s petokrakom zvijezdom).

Takvim uskogrudnim i provincijalnim sitničarenjima propušta se uvidjeti bit knjige. John Connelly donosi panoramu istočnoeuropskog nacionalizma i njegova povijesnog razvoja. Potkraj devetnaestog stoljeća taj je nacionalizam dobio rasističku komponentu („program

iz Linza“), sa Židovima kao Drugima. U dvadesetom stoljeću njegova je desimilatorska opsesija dovela do Holokausta, onoga „što Dante nije vidio“, kako je svoje memoare naslovio Alfred Wetzler. Takozvani nacionalni „karakter“ temeljio se mahom na nacionalnim fikcijama. Ali to nije priječilo da se čitave suprotstavljene etničke grupe proglašaju smrtnim neprijateljima. Pritom je temeljnu nacionalnu politiku određivala, koliko iracionalnost, toliko i hirovitost vođa (Hitler je sve do 1939. Poljsku gledao kao potencijalnu saveznicu u ratu protiv Sovjetskog Saveza, a među Slavenima najviše je mrzio Čehe; no kada je rat završio, broj stanovnika Češke se povećao, dok je u Poljskoj stradao svaki peti poljski građanin).

Od naroda do nacija: povijest istočne Europe valja čitati kao esencijalnu literaturu, komplementarnu s Hobsbawmovom knjigom *Nacije i nacionalizam* (Novi Liber, 1993). U vrijeme dok lokalnim zemljama dominiraju nacionalne povijesti (odnosno, nacionalhistoriografije) *Od naroda do nacije* znači *antidot*-historiografiju.

Simbol koji ne gubi snagu

Piše Mario Kolar

Jeruzalem je sveti grad triju najvećih monoteističkih religija, judaizma, kršćanstva i islama. Ta činjenica učinila ga je tijekom povijesti poprištem mnogobrojnih krvavih sukoba, pri čemu su vjerski i/ili politički vođe na prvo mjesto stavljali njegovu materijalnost. No, osim konkretne opipljive, prostorne vrijednosti, Jeruzalem u jednakoj, ako ne i većoj mjeri ima i svoju simboličku, duhovnu vrijednost. A ona je povezana s vrijednostima spomenutih religija, u čijoj se srži nalaze bogoljublje i čovjekoljublje. Drugim riječima, duga povijest vjerskih i ostalih ratova te raznovrsnih sukoba u potpunoj je suprotnosti s vrijednostima koje se nalaze u srži spomenutih religija, a koje su općeljudske. No, da je Jeruzalem suvremenom čovjeku ipak ostao ponajprije simbol gotovo zaboravljenih humanističkih vrijednosti, svjedoči poema *Obrana Jeruzalema* suvremenoga hrvatskog pisca Mire Gavrana.

Gavran se rijetko javlja stihovima. Njegov najvažniji izražajni medij je dramski, nakon čega slijedi prozni. Njegov dramski opus do danas broji pedesetak djela, koja su objavljivana i izvođena diljem svijeta. Štoviše, po tome je najviše preveden i izvođen hrvatski kazališni pisac uopće. Zapažen uspjeh Gavran je postigao i proznim djelima, i to podjednako onima za djecu i mlade i onima koja su pogodnija za recepciju odraslih. Do danas objavio je dvadesetak proznih knjiga, pretežno romana, od kojih su neki također prevedeni na strane jezike. Nasuprot svim tim dramskim i proznim djelima stoji tek jedna pjesnička knjiga, jednostavna naslova *Pjesme* iz 2013. Većina pjesama iz te zbirke tematizira etičke izazove suvremenog čovjeka, koji egoistički ne mari za bližnje i zanima ga samo hedonističko zadovoljenje vlastitih potreba. Lirski glas opominje ga da se probudi i prihvati prave vrijednosti.

Iako je i u pjesmama bila vidljiva biblijska aluzivnost, oslanjanje na Knjigu Nad Knjigama u punoj je mjeri došlo do izražaja u čuvenoj Gavranovoj romanesknoj trilogiji (*Judita*, *Krstitelj* i *Poncije Pilat*). U tim romanima Gavran istaknute biblijske ličnosti prikazuje višedimenzionalno, sa svim njihovim vrlinama i manama, približujući ih suvremenim čitateljima. Takav pristup obilježje je i cjelokupnog Gavranova proznog, a dijelom i dramskog opusa, u kojem likove prikazuje sa svim njihovim boljim i lošijim stranama, neovisno o tome radilo se o poznatim ličnostima ili o tzv. malim običnim ljudima.

Izrazita komunikativnost, kritika suvremenog čovjeka i biblijska aluzivnost prisutni su i u poemi *Obrana Jeruzalema*, koja se sastoji od deset pjevanja. Kao i većina ranijih pjesama, i ovo je Gavranovo pjesničko djelo pisano u formi obraćanja neodređenoga lirskog glasa neodređenom kolektivu ili pojedincima: „Govorim vama / Koji mislite da je Bog / Apstraktna ideja / Ili dobroćudni starac / Bijele brade, / Vama koji pristajete / Samo na milozvučne pjesme / Nalik uspavankama, / Vama koji nikada niste željeli / Da vas iz drijemeža / Budi netko poput mene“, početni su njezini stihovi. Lirski glas pritom progovara iz pozicije onoga koji baštini Božje, a zapravo općeljudske vrijednosti, jer je kolektiv kojem se obraća zaboravio te vrijednosti i živi „u ispraznom hedonizmu“.

Spoznajne pozicije u kojima se nalaze govornik i adresati, a pogotovo spominjanje prijetnje da će Jeruzalem biti uništen, jasno aludiraju na starozavjetnog proroka Jeremiju, koji je pozivao židovski narod da se vrati pravim, Božjim vrijednostima. Kao što je poznato, narod ga nije poslušao te je zasušnjen, a Jeruzalem je razoren.

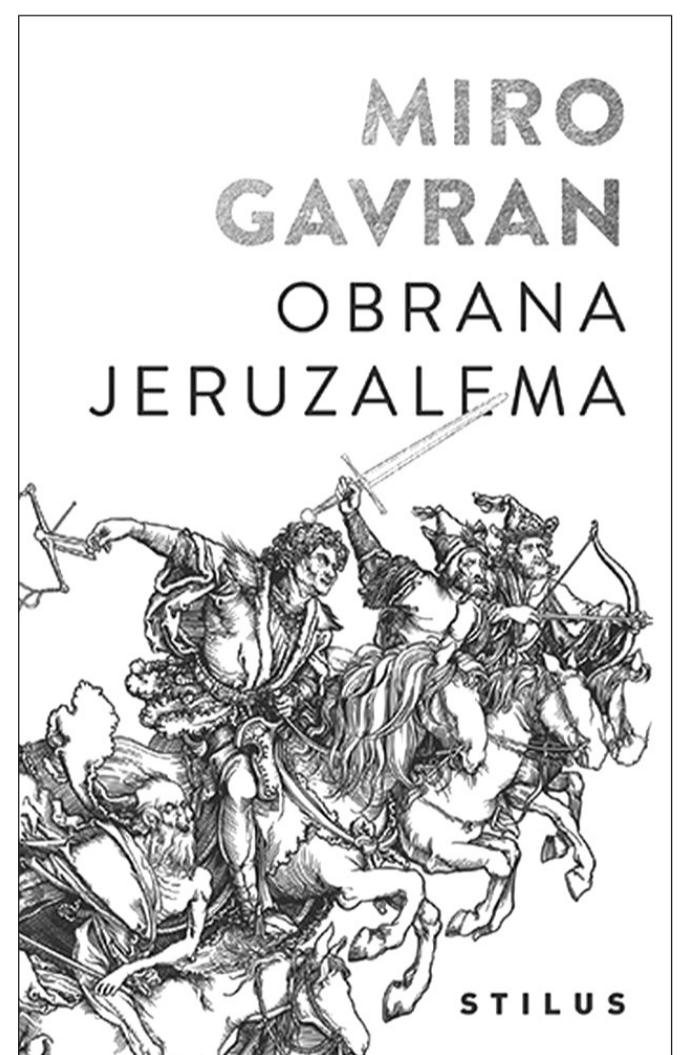
Nakon početnih pjevanja lirski glas počinje sve više govoriti o zastranjenjima suvremenog čovjeka. Tako lirski glas prosvjeduje protiv lažnih znanja, lažne vjere, lažne umjetnosti, lažnih vođa, lažnih svećenika, lažnih filantropa, lažnih dobrotvora, a imenuje i neke sasvim konkretne pojavnosti: „Dosta mi je Svjetskoga gospodarskog foruma, / Sastanaka moćnika u Davosu / I njihovih sluga: /

Poemom *Obrana Jeruzalema*, po svemu neusporedivom s bilo čime u suvremenoj hrvatskoj književnosti, Miro Gavran ispisao je sugestivan i pronicav poziv na obranu humanističkih vrijednosti ili, drugim riječima, na preispitivanje temelja suvremene civilizacije

Sotonista, komunista i nacista. / Dosta mi je globalista i fašista...“, ili: „Dosta mi je umorne Europe / I prepotentne Amerike“. Pritom napominje da njegov glas ne pripada njemu „Nego onome tko je i meni i vama / Podario udah i izdah, / I savjest / Koju su mnogi od vas odbacili“, čime zauzima poziciju svojevrsnog suvremenog proroka.

Povratak općeljudskim vrijednostima postavlja se kao neodgodiv imperativ. Zaspalom i od nemoralna obnevidjelu kolektivu taj svojevrсни Božji glasnik ne ostavlja drugi izbor nego probuditi se, progledati i uključiti u *obranu Jeruzalema*. No to nije nikakav bojni poziv, poziv u obranu zidina i kamenja, nego poziv u obranu ideje, simbolike i duha Jeruzalema: „Jeruzalem nisu zidine / Jeruzalem nije kamen... / Jeruzalem je ljubav / Koja prezire izdaju... / Jeruzalem je riječ / ... koja nikada ne gubi svoju snagu“.

U pretposljednem pjevanju lirski se glas obraća i samom *Jeruzalemu*, koji je „zaposjednut i ponižen“, osuđen na one što preziru svetinje i trgovce što na njemu zarađuju, bodreći ga da „punina Božje riječi“ koja u njemu prebiva još nije umrla i da će se ta iskra što je on čuva pretvoriti u plamen koji će ga obraniti. Tu iskru nastoji zapaliti upravo lirski subjekt koji zaspalom kolektivu ogrezlu u nemoral daje presudan izbor: „... nema ti druge nego / Postati branitelj / Ili grobar svetinje nad svetinjama“. Došlo je vrijeme kada više nema odgode: posluživši se još jednim starozavjetnim motivom, Božji glasnik pojašnjava kolektivu da će se svijet razdijeliti na one koji su se poklonili *Jeruzalemu* i one koji su se poklonili *zlatnom teletu*, jer

Biblijska aluzivnost: Miro Gavran

čak je i „beskrajno strpljiv Stvoritelj / Na rubu strpljenja“ i neće imati milosti za one koji ne stanu u *obranu Jeruzalema*: „Ne traži sažaljenje, / Nisi ga dostojan. / Ne traži milost, / Nisi je zavrijedio. / Nad plašljivim naraštajem / Nitko neće zaplakati“. I glasnikova riječ u posljednjem je pjevanju urodila plodom, Jeruzalem je obranjen, odnosno čovjek je prošao put od pokajanja, preko obraćanja do pročišćenja.

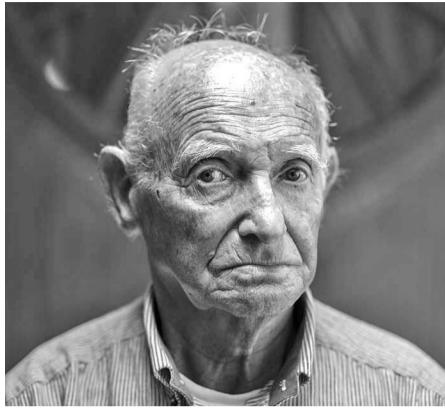
Obrana Jeruzalema druga je Gavranova poema. Prije nje napisao je poemu *Hrvatska 1991.* kao reakciju na razaranja u Domovinskom ratu, odnosno kao vapaj Gospodinu da ne dopusti „Da nam od / Domovine / Samo pepeo ostane“. U ovoj novoj poemi lirski se subjekt na neki način boji da i od *Jeruzalema* ne ostane samo pepeo. Budući da je poemu o domovini ispisao u ratnim trenucima kada je osjećao njezinu krajnju ugroženost, to znači da su došla vremena kada su i vrijednosti koje utjelovljuje Jeruzalem također vitalno ugrožene. U svakom slučaju, posluživši se Jeruzalemom kao simbolom humanističkih vrijednosti, Gavran je svojom poemom – sasvim neusporedivom s bilo čime u suvremenoj hrvatskoj književnosti – ispisao sugestivan i pronicav poziv na njihovu obranu, odnosno na preispitivanje temelja suvremene (zapadne) civilizacije. Time se pridružio nizu umjetnika, teologa, filozofa, sociologa i drugih mislilaca koji upozoravaju da ona juri ni više ni manje nego prema samouništenju.

Pjesnički svijet

Darko Fischer

NEKA ŽIVI IZRAEL
יְהִי לְאֶרֶץ

Sonetni vijenac
2022. (5782.)

Darko Fischer rodio se 1938. u Osijeku u obitelji sekularnih Židova. Holokaust je preživio u progonstvu u Bosni i Hercegovini te u Mađarskoj. Osnovnu i srednju školu završio je u Osijeku, a elektrotehniku na Elektrotehničkom fakultetu u Zagrebu (današnji FER). Na istom fakultetu doktorirao je iz područja informatičkih znanosti i računarstva. Radio je kao profesor informatike u Osijeku na Elektrotehničkom fakultetu (današnji Ferit). Od mladosti je židovski aktivist. Bio je tajnik i predsjednik Židovske općine te počasni predsjednik Židovske općine Osijek. Od 2010. živi u Zagrebu. Od 2016. do 2020. bio je predsjednik udruge B'nai B'rith i urednik časopisa *Glasnik* te iste udruge. Piše članke o židovskim temama (*Ha Kol*, *Novi Omanut*, *Menora* i *Glasnik*). Objavio je knjigu kratkih pripovijedaka *Crstice iz dijaspor*, a često drži predavanja o Holokaustu.

<p>1 א</p> <p>Najbolji Izraela sinovi i kćeri Do istine jednog Stvoritelja smo došli Poštivanje Njegovih zakona smo prošli I rodu ljudskom donijeli mir u vjeri</p> <p>Stvoritelj nam je dao u zadatak Da živimo dugo na tlu ovom Da riječju plemenitom i novom Poboljšamo čovjekov život kratak</p> <p>Zakone što proroci su nam dali Prenosili smo na nova pokoljenja Da savjete naše tako bi znali</p> <p>Učenja proroci davali su stvarna Ustrajat usprkos svih iskušenja Eonima vjeri odani od trenutka davna</p>	<p>2 ב</p> <p>Eonima vjeri odani od trenutka davna Vjerni našoj tradiciji ćemo biti Odanost Stvoritelju nećemo kriti Želja će to ostati glavna</p> <p>Mnoge smo patnje i ropstva prošli Dušmanin nas nikada štedio nije Hramove i gradove naše rušio je i prije Na udar silnika često smo došli</p> <p>Naša vjera bila je ta velika snaga Što odolijeva pred svakom zlobom Kad tjerani smo s rodnoga praga</p> <p>Patnje i stradanja ničemu ravna Dok svetiđe svoje nosili smo sa sobom Klonuli nismo već stvarali djela slavna</p>	<p>3 ג</p> <p>Klonuli nismo već stvarali djela slavna Ali zaboravili snažni zov Ciona nismo Čuvali smo naše staro pismo Povratak je bila naša nada davna</p> <p>Raspršeni po svijetu cijelom Nevolje smo mnoge prošli Do spoznaje smo uvijek došli Liječiti rane čvrstom vjerom</p> <p>Liječili smo rane uz pjesmu i ples Stvarali djela što vječna će ostat Pružajući nadu kao vatreni krijes</p> <p>Dati potomstvu život u vjeri Opet narod svijeta ćemo postat Ako treba pružiti i otpor smjeli</p>	<p>4 ד</p> <p>Ako treba pružiti i otpor smjeli Bilo je mnogih naših vođa napor Ukloniti vjekovne nepravde zastor Osigurati tako mir smo htjeli</p> <p>U obećanoj zemlji naći miran dom Molitve nisu nam riječi tek prazne Kroz mnoge zemlje dok lutali smo razne Vječnom Cionu krenuti snagom svom</p> <p>Sinove i kćeri naše uputit smo znali Da vjera u Stvoritelja težnja je bitna Našom slobodom mi smo to zvali</p> <p>U vjeri čvrstoj tražili smo lijek Težnja povratku bila je hitna Žalosno je došao opaki dvadeseti vijek</p>	<p>5 ה</p> <p>Žalosno je došao opaki dvadeseti vijek Podigao se dušmanin veći od svih Spreman da satre ovaj narod tih Da nestane nas i predaka nam slijed</p> <p>Svijet je šuteći gledao stradanja naša Spreman pomoći malo tko je htio Tek pojedinac neki poviknut je smio Zločini teški sramota je vaša</p> <p>Muke strašne prošao je narod tad Stjeran u geta i logore razne Gdje harala je samo smrt, bolest i glad</p> <p>Do užasnih mučilišta i strahote nevidene Odvodili su nas kroz transporte grozne Istinom i za slobodu čežnja ne vene</p>	<p>6 ו</p> <p>Istinom i za slobodu čežnja ne vene Stradale su majke i djeca tek rođena Od krvnikovog udara smrtno pogođena Od milijuna djece tek ostale su sjene</p> <p>Vas nejkak djeco Abrahama Pamtit će pokoljenja potomstvo A krvniku koji nametnu vam ropstvo Ostaje prokleti osjećaj srama</p> <p>S molitvom u smrt tiho ste kretali „Čuj Izraelu“ posljednje vaše bile su riječi U plinske komore kad su vas tjerali</p> <p>Za vas stradale, izmučene i pobijene Šest miliona muka nitko da spriječi. Visoko se uzdižu ove tužne sjene.</p>	<p>7 ז</p> <p>Visoko se uzdižu ove tužne sjene Vapaj umirućih u nebo se diže Do Svemoćnog uz teškoće stiže Pokrenuti novih nam nada mijene</p> <p>Uvjeriti svijet spremni smo bili Da nama pripada drevni naš dom Kroz stoljeća težili cilju smo tom U molitvama nikad to nismo kriili</p> <p>U srcima našim gorio je plam Pogledi naši daleko su išli Do mjesta svetog gdje stajao je hram</p> <p>Svim bolima potražili smo lijek Za grozne muke koje smo prošli I nesta šest milijuna života tijek</p>	<p>8 ח</p> <p>I nesta šest milijuna života tijek Kroz dim zlokobni i gusti Naši su domovi ostali pusti No nova snaga gradi sretniji vijek</p> <p>Stare nam domovine naše zov I naša snažna i vječna vjera Jača od svih tih nedjela Bila je za nas poticaj nov</p> <p>Sakupilo se raspršeno pleme Došli su sa svih strana svijeta Prihvatiti jedno novo breme</p> <p>Brod slobode i ponosa da ponovno plovi Pustinja da plodovima procvjeta Ipak će mučenicima ostvarit se snovi</p>	<p>9 ט</p> <p>Ipak će mučenicima ostvarit se snovi No novi izlazak iz ropstva pun je muka Opet nam prijete neprijateljska ruka Prilaz obalama brani nam neprijatelj novi</p> <p>Preživjeli patnici dobro znaju Kako se teško novi dom gradi Zanos njihov drži ih u nadi Veliko djelo privesti kraju</p> <p>Poziv na suradnju bio je glasan Sestre i braća do obala plove Cilj njihov plemenit je i jasan</p> <p>Ne dozvoliti ponovni pogrom Obraniti zemlju i uz žrtve nove Zanosom i borbom braniti dom</p>	<p>10 י</p> <p>Zanosom i borbom braniti dom Stao je David hrabro pred Golijata Obraniti se od nametnutog rata Suprotstaviti se snažno napadu tom</p> <p>Sjećanja na vjekove poniženja i patnji Bila je snaga što novu zemlju stvara U njoj da ostvarimo sva naša prava Vodio nas je poziv hrabar i glasni</p> <p>Žrtve mnoge pale su opet Najbolji sinovi živote su dali To nije bio uzaludan splet</p> <p>Ropstvo nikada da se ne ponovi Plamen slobode opet se pali Ruke snažne spriječit će zločin novi</p>	<p>11 יא</p> <p>Ruke snažne spriječit će zločin novi Spomena na mučenike čuvat ćemo tužna Ta sjećanja stalno biti će nužna Neka se ostvare svi naši snovi</p> <p>Pokoljenjima novim ukazati slijed Tražiti mir, otkloniti rat Narodu cijelom sigurnost dat U miru gradit pravedni svijet</p> <p>Od sada dolovi pusti ostati neće Zemlju će krasit zelena polja U njima već rodi voće i cvijeće</p> <p>U domovinu drevnu trajno se vratit Rasutog plemena to je volja Agrumi će roditi, polja pšenicom zlatit</p>	<p>12 יב</p> <p>Agrumi će roditi, polja pšenicom zlatit U gaju će roditi loza i nar Marljivih ruku bit će to dar Gradove bijele ljepota će krasit</p> <p>Na proljetnom brijegu gradovi bijeli Radost života djeci će dati Plodove zrele moći će brati Doprinos napretku bit će cijeli</p> <p>Cedrom i borom zeleni se šuma Izvori stvaraju zeleni vir Plod to je ruku i moćnog uma</p> <p>Ostvariti ljepotu u cijelome kraju Podariti ljudima sreću i mir Elan i vjera do u vječnost traju</p>	<p>13 יג</p> <p>Elan i vjera do u vječnost traju Na prostoru uskom od Mora slava Do plavih žalova Mediterana Ljepotom je nalik trajnom raj</p> <p>Od kršnih stijena visokih gora Rijeke napajaju jezera i lug Čovjek i priroda ostaju drug Širi se sklad do Crvenog mora</p> <p>S Maslinske gore pogled se pruža Preko grobova drevnih do zidina grada Do vrtova cvijeća prepunih ruža</p> <p>Uspomene na mrtve snagu će hranit Narodi u miru žive sada Lijepoj domovini ideale će gajit</p>	<p>14 יד</p> <p>Lijepoj domovini ideale će gajit Spomenik pravi vašim svim mukama Podignut radom i vrijednim rukama Uspomena trajno zemlju će branit</p> <p>Nad vječnim Salomonovim gradom od zlata Vijori se Davidova zvijezda i stijeg plavo-bijeli Sveti grad ostaje jedinstven i cijeli Slobodan za život bez nasilja i rata</p> <p>Dom iz pepela mučenika se rodi Ostaje za vas sjećanje još veće Vašim će radom zemlja da plodi</p> <p>Duboko u takvoj živimo vjeri Osigurati će zanos sreće Najbolji Izraela sinovi i kćeri</p>	<p>15 יה</p> <p>Najbolji Izraela sinovi i kćeri Eonima vjeri odani od trenutka davna Klonuli nismo već stvarali djela slavna Ako treba pružiti i otpor smjeli</p> <p>Žalosno je došao opaki dvadeseti vijek Istinom i za slobodu čežnja ne vene Visoko se uzdižu ove tužne sjene. I nesta šest milijuna života tijek</p> <p>Ipak će mučenicima ostvarit se snovi Zanosom i borbom braniti dom Ruke snažne spriječit će zločin novi</p> <p>Agrumi će roditi, polja pšenicom zlatit Elan i vjera u vječnost traju Lijepoj domovini ideale će gajit</p>
--	---	--	--	--	---	--	---	--	--	--	--	--	--	--

NOVI OMANUT

Prilog židovskoj povijesti i kulturi

Broj 1 (158) Zagreb, siječanj-veljača-ožujak 2023 / ševet-adar-nisan 5783 – ISSN 1331-8438

Časopis izlazi tromjesečno

Nakladnik: Židovska općina Zagreb

Za nakladnika: Ognjen Kraus

Sunakladnik: Kulturno društvo Miroslav Šalom Freiburger

Zagreb, Palmotićeva 16, tel ++385 (01) 4817 655

Žiro račun kod IBAN HR4223600001101558364

Savjet časopisa: Nadežda Čačinović, Koraljka Kos, August Kovačec, Arijana Kralj

Kontakti

Glavni urednik: Zdravko Zima (novi.omanut@yahoo.com)

Uredništvo: Ljiljana Dobrovšak, Vesna Domany Hardy, Tamara Jurkić Sviben (pomoćnica glavnog urednika), Živko Gruden, Ivan Mirnik, Spomenka Podboj

Inozemni dopisnici: Suzana Glavaš (Napulj), Predrag Finci (London), Mirjam Steiner Avizer (Tel Aviv)

Lektorica: Saša Vagner

Grafička priprema: 3petit, Zagreb

Tisak: Offset tisak NP GTO d.o.o

Nakladnik +385 1 4922 692, mail: jcz@zg.t-com.hr, www.zoz.hr

Sunakladnik +385 1 4817 655, mail: kulturno.drustvo.freiburger@zg.t-com.hr, www.kd-miroslavsalomfreiberger.com

Godišnja pretplata za 4 broja iznosi 60, 00 kn / za inozemstvo EUR 25, 00

Žiro račun kod IBAN HR4223600001101558364

Devizni račun: HR4923600001500260173

Swift: ZABHR2X

NOVI OMANUT izdaje se financijskom potporom Savjeta za nacionalne manjine RH